

Chap-3

प्रकरण 3

सागरं अन्य गद्यसाहित्य

પ્રકરણ ૩

‘સાગર’ નું અન્ય ગદ્ય સ્ત્રી લિત્ય

ગુજરાતી ગદ્યસ્ત્રી લિત્યમાં પદ્મલેખક, સંપાદક-સંશોધક અને વિવેચક તરીકે ‘સાગર’ નું પ્રદાન આપણે આગળના પ્રકરણોમાં વિગતે જોઈ ગયા.

આ પ્રકરણમાં સંવાદલેખક, તંત્રીલેખક, તેમ જ વિચારક તરીકે ‘સાગર’ નું મૂલ્યાંકન કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

‘સાગર’ના ચાર સંવાદો - : ૧ : ‘જય શિખરી અને રૂપસુંદરી’
: ૨ : ‘શિવાજી અને તાનાજી’ : ૩ : ‘મજનૂ જોગી અને ફિરિસ્તો’
તેમ જ : ૪ : ‘ગુરુ મચ્છે-દરનાથ અને ગુરુ ગોરખનાથ.’ સંવાદોની
ભાવના, ભાષાશૈલી તેમ જ સંવાદતત્વની દ્રષ્ટિ આલોચના કરી છે.
‘મોઢ પ્રાહણ’ અને ‘મોઢ પ્રાહણ શુભેચ્છક તેમ જ જ્ઞાનસુધાના તંત્રીલેખક
તરીકે ‘સાગર’નો પરિચયાત્મક અભ્યાસ પણ રજૂ કર્યો છે. અને
છેવટે સાગર ની નીચેની ચાર પુસ્તિકાઓ : ૧ : મુમુક્ષુ વિચારણા,
: ૨ : સનાતન વિચારણા, : ૩ : પ્રાર્થના પોથી, : ૪ : સ્વીડનબોર્ગનું
ધર્મ શિક્ષણ, : ૫ : મહાત્મા વિવેકાનંદનું હૃદયબલ, : ૬ : મહાત્મા
એમર્સનનું પરમાત્મતત્વ, (૭) : મહાત્મા પ્રબુજના કક્કા, : ૮ : ધર્મ વિચારણા,
: ૯ : સંતોમનીવાલો, : ૧૦ : ગીતાની વિચારણા, : ૧૧ : ગીતાનું
હૃદય, : ૧૨ : સ્ત્રીપુરુષ વિચારણાનો પરિચયાત્મક અભ્યાસ
રજૂ કર્યો છે.

સૌપ્રથમ આપણે સંવાદલેખક તરીકે સાગર નું પ્રદાન
તપાસીએ.

સાગર ના સંવાદો :

સાગર ની પત્રરેખા ચિન્તનાત્મક ગદ્યસાહિત્યમાં પ્રશસ્ત્ય ઉમેરો કરે છે. તેમ સાગર ના ચાર સંવાદો પણ ગુજરાતી ગદ્ય-સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં નોંધપાત્ર માળો આપે છે. જ્ઞાનવર્ધક પુસ્તક-માળાના નવમાં વર્ષના પુસ્તકોમાં શ્રી જીવનલાલ અમરશી મહેતા સંપાદિત સંવાદમાલાએ ગુજરાત ગદ્યસાહિત્યની મહત્વની સેવા બજાવી છે. 'સંવાદમાલા'ના આ પ્રકાશન દ્વારા 'કલાપી,' 'કાન્ત,' 'પ્રેમભક્તિ,' શ્રી બ. ક. ઠાકોર, શ્રી ધૂમકેતુ, શ્રી નરસિંહરાવ દીવેટીયા, શ્રી અતિસુખશંકર ત્રિવેદી, સૌ. વિધાગૌરી ર. ક્ષીણકંઠ, સ્વામી સ્વયંજયોતિ, શ્રીમદ ઉપેન્દ્રાચાર્ય, શ્રી કેશવ ઉ. શેઠ અને 'સાગર'ના પ્રગટ - અપ્રગટ સંવાદોનું સંકલન થયું છે.

'સાગર'ના 'સંવાદમાલા'માં પ્રગટ થયેલા બે સંવાદોમાંનો જયશિખરી અને રૂપસુન્દરી 'સંવાદ જ્ઞાનસુધા'માં પ્રગટ થયેલો. બીજો સંવાદ 'શિવાજી અને તાનાજી' સંવાદમાલામાં પ્રથમવાર પ્રગટ થયો હતો. આ બે સંવાદ ઉપરાંત સાગરે બીજા બે સંવાદો પણ લખ્યા છે. ઇ.સ. ૧૯૦૮માં લખાયેલો 'મજનૂ જોગી' અને ફિરિસ્તો. સંવાદ પણ શ્રી જીવનલાલ મહેતાએ ઇ.સ. ૧૯૧૬માં પ્રગટ કર્યો હતો. 'સાગર'નો છેલ્લો અપ્રસિધ્ધ સંવાદ 'ગુરુ મચ્છેન્દ્રનાથ અને ગુરુ ગોરખનાથ' ડો. યોગી-ક જ. ત્રિપાઠીએ શ્રીસાગરાગમ ગ્રન્થમાળાના ત્રીજા પુષ્પરૂપે ઇ.સ. ૧૯૫૫માં પ્રગટ કર્યો હતો.

'સાગર'ના આ ચાર સંવાદોમાંના પ્રથમ બે જયશિખરી અને રૂપસુન્દરી તેમ જ 'શિવાજી અને તાનાજીની' રચના ઐતિહાસિક વસ્તુ ઉપર મંડાયેલી છે. મજનૂ જોગી અને ફિરિસ્તો સાગર ની પ્રેમધર્મની તાત્વિક વિચારણાના વસ્તુ પર તેમ જ ગુરુ મચ્છેન્દ્રનાથ અને ગુરુ ગોરખનાથ સંવાદ તત્ત્વજ્ઞાનની ભૂમિકા પર રચાયેલા છે.

સૌ પ્રથમ સર્વાદમાલામાંથી જય શિખરી અને રૂપસુંદરી સર્વાદ વિગતે જોઈએ.

: ૧ : જય શિખરી અને રૂપસુંદરી :

સર્વાદમાલા ના આ સર્વાદનું વસ્તુ એ તિહા સિક ભૂમિકા ઉપર રચાયેલું છે. ભુવડ જય શિખરીના રાજ્ય ઉપર પોતાનું ભારે લશ્કર લઈને ચડી આવ્યો છે. પરિસ્થિતિ ખૂબ કટોકટીભરી છે. જય શિખરીના પોતાના લશ્કરના કેટલાક સામંતો યુધ્ધમાં ખપી ગયા છે. કેટલાક બે વફા નિવડયા છે. પોતાની રાજધાની અણહીલપુરનો ત્યાગ કરવો અને કોઈક જગ્યાએ આશ્રય લેવો અથવા પોતાના મુઠીભર શૈ નિકો સાથે કેશરીયાં કરવાં, તેમાંથી કયો વિકલ્પ પસંદ કરવો તે પ્રશ્ન પણ ગુર્જરપતિને મૂઝવી રહ્યો છે. પોતાની રાણી રૂપસુંદરી માટે શી યોજના કરવી તે પણ ગંભીર પ્રશ્ન બની ગયો છે. રૂપસુંદરી ગર્ભવતી છે એટલે જય શિખરીને બેવડી ચિન્તા કરવાની છે. ગુર્જરીના ભાવિ પાલકના રક્ષણની વ્યવસ્થા કરવા માટે પોતાના સાળા સામંત સુરપાળને આમંત્રણ આપ્યું છે. તે દરમ્યાન જય શિખરી અને રૂપસુંદરી વચ્ચે થયેલી વાતચીત આ સર્વાદનું મુખ્ય વસ્તુ છે.

આ એ તિહા સિક વસ્તુના નિરૂપણમાં સાગરે બન્ને પાત્રોની એકબીજા પ્રત્યેની સ્નેહની લાગણીની, સચોટ અભિવ્યક્તિ કરી છે. બન્ને એકબીજા પ્રત્યેના સ્નેહનું મૂલ્ય ચૂકવવાની મળેલી અનુપમ તકનો લાભ લેવાનો દઢ નિશ્ચય કરે છે. સ્નેહ સ્વાર્પણમાં પરિણમે છે. પરંતુ રૂપસુંદરી પોતાના પતિ સાથે યુધ્ધમાં રજપૂતાણીને ઇર્ષ તે રીતે જ પોતાની વીરતાનો પરચો બતાવવાનો હઠાગ્રહ રાખે છે.

પરંતુ જયશિખરી પોતાની રાણીની આત્મસમર્પણ અને આત્મગૌરવ તેમ જ સ્વમાનની લાગણીને દેશહિતનો વિચાર કરીને કર્તવ્યના યજ્ઞમાં હોમીદેવા માટે સમજવે છે. આ સંવાદની ભાષા શૈલી પરત્વે "કવિ ન્હાનાલાલ"ની સ્પષ્ટ અક્ષર વરતાય છે. કવિ ન્હાનાલાલના ભાવપ્રધાન નાટકો 'ઇન્દુકુમાર' અને 'જયાજયંત' માં નિરૂપાયેલી દંપતી સ્નેહની વિચારણાનું જયશિખરીના પાત્ર દ્વારા આ સંવાદમાં સાગરે પણ અભિવ્યક્ત કરી છે. જુઓ : "જો મળેલાં છીએ તો, સાથે જ હોવા છતાં, કદાપિ છૂટાં પડનાર જ નથી. અને સ્નેહના સ્વાનુભવે જો અન્તરમાં એકરૂપતા ઓળખાયેલી જ નથી, તો તો યોગ વિયોગનાં આસું પણ મિથ્યા મોહના માયા વિ બળાપાજ છે".^૧

દેહનાશર્વત છે અને એકબીજા પ્રત્યેનો આત્મપ્રેમ જ અમર છે. કવિ ન્હાનાલાલની આ આત્મલગ્નની ભાવનાની થાકેલું હૃદય કયા કિવ્ય ઉપર તેમ જ આ સંવાદમાં પણ પ્રબળ અક્ષર પડેલી જોઈ શકાય છે : "શરીરના યોગ - વિયોગ તો દેહધારી માટે નિર્માયલાજ હોય છે. મ્હારાં લ્હમારાં આત્માનાં ગાન જો એક જ મધુરી સ્નેહલીનતાના સુરમાં અર્પણ તાલ દઈ શક્યાં હોય તો ભલેને શરીરો ગમે ત્યારે - ગમે તે સ્થિતિમાં છૂટાં પડો ! વહેલી મોડી એ વસ્તુગતિ તો ભળાયલી જ છે ને ?"^૨

જયશિખરી અને રૂપસુન્દરી વચ્ચેના આ સંવાદની સૌથી નબળી કડી ભાષા શૈલી છે. રૂપસુન્દરીની ભાષામાં ચમક, જુસ્સો કે રજપૂતાણીને છાજે તેવી ગૌરવયુક્ત ભાષાનો અભાવ વરતાયા વિના રહેતો નથી. પરંતુ રૂપસુન્દરી વિદુષીને છાજે તેવી વિદ્વતાયુક્ત વાણી ઉચ્ચારે છે : "હૃદય આંખ્યોમાં તરવું જોઈ શકું છું, તે વહેમાં દુઃખ - શોચનાં પ્રતિબિંબ પણ પારખી શકાય છે".^૩

૧. સંવાદમાલા - સંપાદક શ્રી જીવનલાલ અમરશી મહેતા પૃ. ૧૭૬

૨. એજન પૃ. ૧૭૭

૩. એજન પૃ. ૧૭૬

સાચી રજપૂતાણીમાં આવશ્યક એવા હિમ્મત, સાહસિકતા અને વીરતાના ગુણોને બદલે પતિના વિયોગની ભાવિ ચિન્તાથી દુઃખી બનેલી, અશુભારતી લાગણીશીલ અબળા તરીકે રૂપસુન્દરીના વ્યક્તિત્વનું ચિત્ર એના પ્રત્યે ભાવકને બહુ માન ઉપજવે તેવું આલેખાયું નથી. જય શિખરીની ભાષા પણ ગુર્જરેશ્વરના પાત્રને માટે શોભાસ્પદ નથી. સ્નેહની ફિલસૂફીના સૂત્રો ઉચ્ચારતો જય શિખરી વિદાન બ્રાહ્મણ કે તત્ત્વચિંતક જેવો લાગે છે. ચિન્તવન્ના ભારથી લદાયેલી સંસ્કૃતમય ભાષા શૈલી ક્યાંક અવાસ્તવિક અને કૃત્રિમ પણ લાગે છે. બન્નેના એકબીજા પ્રત્યેના અનન્ય સ્નેહના ધોતક એમના સ્નેહની તાત્ત્વિક વિચારણાના સૂત્રાત્મક વાક્યો સંવાદમાં ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. જુઓ : "સ્વમાનની તમારી લાગણીને કર્તવ્યમાં હોમી દેવાની છે". ૪

... ..

"શરીરના યોગ વિયોગ તો દેહધારી માટે નિર્માયેલા જ હોય છે". ૫

રૂપસુન્દરીની નીચેની વાણી તેના પાત્રને ઉઠાવ આપે છે. પરંતુ તે વધુ લાગણીશીલ બની જતાં તેની અસર લગભગ હુપ્ત થઈ જાય છે. જુઓ : "શું દેહના રક્ષણ માટે રણભૂમિ છોડીને ગુજરાતની રાણી વગડામાં સન્તાપી કરશે ? એવું મા બોલો, મહારા આવડા કુળ શિરોમણી । યુધ્ધમાં ધોડીલો ખેલાવજો ને તીક્ષ્ણ તરવારો ફરકાવવી એ હમને રજપૂતાણીઓને કંઈ નવું શિખવવાનું નથી, મહારાજ ।" ૬

વિચારકને શોભે તેવા ચિંતનમાં સુરી પડતી જય શિખરીની ભાષાથી શુરવીર ચોધ્યા તરીકેના આ પાત્રના વ્યક્તિત્વનું ગૌરવ

૪. સંવાદ-માલા - સંવાદક શ્રી ભવનલાલ અમરશી મહેતા પૃ. ૧૭૮
૫. એજન પૃ. ૧૭૬ : ૬. એજન પૃ. ૧૭૮

જળવાતું નથી. રાણી રૂપસુંદરી પ્રત્યેના અનન્ય સ્નેહની જય શિખરીના હૃદયની પ્રબળ ઉર્મિના ઉત્કટ આક્ષેપનની પ્રતીતિ કરાવતી નીચેની પંક્તિઓ જુઓ : "રાણી ! વીર પત્ની છો, વીર જનેતા યશો : જો મળેલાં જ છીએ તો, સાથે જ હોવા છતાં, કદાપિ છૂટાં પડનાર જ નથી, તો તો યોગ વિયોગનાં આસું પણ મિથ્યા મોહના માયાવી બળાપા જ છે".^૭

જય શિખરીની સ્વગતો કિતઓ ધ્વારા તેમની માનસદશાનું ઉચિત નિરૂપણ થયું છે : "મહારા દોહ્યલા દહાડામાં એ જ મહારા અન્તરની કુમક છે. સા વિ તો ભગવાનને હાથ છે, તો પણ - કાલ્યે ગમે તે થાય, તથાપિ તહારી ઓથ છે ત્યાં સુધી ગુજરાતનું સાગ્ય હું તો આશાવન્તું અને ઉજમાળું જ જોઈ શકું છું".^૮ "પ્રસંગ બહુ કટોકટીનો છે. ખરે આપતિયો પણ સમ્ય સમ્યીલી રહેતી લાગે છે ! સા વિ પ્રબલ છે. પરન્તુ રાણી સગલાં છે અને એ ચિન્તાએ - ઓહો, એ જ આવે છે ને !"^૯

રૂપસુંદરી પોતાના પતિ સાથે સંગ્રામમાં દુશ્મનોને પરચો બતાવવાનો આગ્રહ રાખે છે ત્યારે જય શિખરીની બોધાત્મક શૈલી જુઓ : "ગુજરાતનાં રાણીના હૃદયની એ જ સાવના - એજ ઉછરેગ હોઈ શકે - સ્વમાનની તહમારી લાગણીને કર્તવ્યમાં હોમી દેવાની છે".^{૧૦}

દીર્ઘ ચિન્તન ભારથી લદાયલી તેમ જ પાત્રના વ્યક્તિત્વને ઉપસાવવામાં ઉપકારક જોશીલી ભાષાશૈલીનો અભાવ તેમ જ સ્નેહની તાત્વિક વિચારણા રજૂ કરતી ન્હાનાલાલ જેવી શૈલીને કારણે આ સંવાદ ઉત્તમ કળામય રચનાનો નમૂનો બની શક્યો નથી,

૭. સંવાદમાલા - સંપાદક શ્રી જીવનલાલ અમરશી મહેતા પૃ. ૧૭૬
૮. એજન : ૯. એજન પૃ. ૧૭૬ : ૧૦. એજન પૃ. ૧૭૮

પણ સ્નેહ માટે સ્વાર્ષણ કરવાની ઉભય પાત્રોની હૃદયભાવનાનું પ્રસંગ ચિત્ર ઉપસાવવાનો સંવાદ લેખકનો હેતુ સફળ થયો છે એમાં શંકા નથી.

: ૨ : શિવાજી અને તાનાજી :

કવિ ન્હાનાલાલના નાટકોની ભાવપ્રધાન શૈલીમાં રચાયેલો બીજો સંવાદ 'શિવાજી અને તાનાજી' પણ ચિંતનભારથી લદાયેલો હોઈ કળામય રચના બની શક્યો નથી. 'કલાપી'ના 'જેસળ અને તોળલ' અને 'મેનાબતી અને ગોપીચંદ' સંવાદોની માફક લાગણીશીલતાનો અતિરેક, વસ્તુના નાટ્યાત્મક વિકાસનો અભાવ અને સંસ્કૃતમય શૈલીને કારણે આ સંવાદ પણ સંવાદકલાનો ઉત્તમ નમૂનો બનતાં રહેજમાં બચી ગયો છે. 'જુઈ અને કેતકી'માં સંવાદમાલાના સંવાદોનું વિવેચન કરતાં શ્રી વિજયરાય વેધે પોતાનો અભિપ્રાય આ પ્રમાણે દર્શાવ્યો છે : " પ્રતાપ અને ભામાશા તથા 'શિવાજી અને તાનાજી' એ બે સંવાદકલાના સારા નમૂના બનતાં સહેજમાં બચી ગયા છે. પ્રત્યેક લેખક વિષયના આકર્ષણથી મુગ્ધ થયા છે તેટલા જ વિધાનકાશલની આવશ્યકતા વિશે સમજદાર બન્યા હોત તો બીજી પકિતમાં ઉંચે સ્થાને શોભે તેવું તેમનું કાર્ય થાત. નિષ્પ્રયોજન અતિ વિસ્તારનું અને વિસ્તારમાં પણ રૂઠ અને રસહીણા ઉપદેશ આપવાનું દૂષણ શિવાજીવાળા સંવાદને પણ તેવી જ નીચી કોટિમાં ઉતારે છે. વળી અનેક સશસ્ત્ર યુધ્ધોના ચોધા અને તેમાં જ જીવનભર રાચનાર શિવાજી મહારાજને મુખે અહિંસાત્મક અસહકારની ભવિષ્યવાણી કેવીક શોભે તેનો વિચાર પણ થવો જોઈતો હતો". ૧૧

૧૧. જુઈ અને કેતકી - શ્રી વિજયરાય વેધ પૃ. ૬૧

વસ્તુનો નાટ્યાત્મક વિકાસ, કેન્દ્રિત વિચારનું સંધર્ષ
 ધ્વારા નિર્વાહન, પાત્રોના વ્યક્તિત્વને ઉપસાવવા માટે ઉચિત
 ભાષા શૈલી સંવાદકલાના આવશ્યક તત્વો હોઈ ભાવના પ્રધાન
 શૈલીના સંવાદોની આ સૌથી મોટી મર્યાદા છે. 'શિવાજી અને
 તાનાજીના સંવાદ ધ્વારા સાગરે તાનાજીની શિવાજી પ્રત્યેની
 સ્વામી ભક્તિનું દર્શન કરાવ્યું છે. આ બંને પાત્રોના સંવાદ ધ્વારા
 'સાગર'ની સાત્ત્વિક વિચારણાનું સચોટ નિરૂપણ થયું છે. દુશ્મનના
 હાથમાંથી શિવાજીને છોડાવનાર તાનાજીના પાત્ર ધ્વારા તેના
 સાત્ત્વિક હૃદયની સ્વાર્ષણવૃત્તિનું આબેહૂબ ચિત્ર સચોટ શૈલીમાં આ
 પ્રમાણે રજૂ થયું છે : "મહારાજ ! દાસે તો કરું જ કરું નથી.
 કરવાનું એનું ગજૂં શું ! મહારાજ સાધન મૂકી ગયા હતા અને દાસે
 તો માત્ર યથાધર્મ એનો ઉપયોગ જ કર્યો છે".^{૧૨} "મહારાજ !
 શ્રી સમર્થની મહાબળવાન પ્રેરણા અને શ્રમન્તની સતત પુણ્યમયતાનો
 જ એ પ્રભાવને : બાકી તાનુ તે કોણ માત્ર ? ચંદ્રની પૂતળી જેવો
 આ તાનુ તે શું કરી શકે ? તાનુ તો નિમિત્ત માત્ર જ છે, મહિમા
 તો શ્રી ગુરુદેવની વિશ્વ વિજયી પ્રભુતાનો અને મહારાજની તેજોમયી
 વીરશ્રીનો ! આ તુણવત તાનુને પણે પણે મહાન ચેતનબળ આપીને
 ચલાવનાર તો એ જ છે".^{૧૩}

જીવનમાં બનતો એકાદ પ્રસંગ નિમિત્ત કે પણ સંસ્કારી જીવ
 માટે તેના હૃદયના પ્રવાહને આધ્યાત્મિક દિશા તરફ લઈ જવામાં
 પૂરતી છે. શિવાજીના પાત્ર ધ્વારા સૂત્રાત્મક શૈલીમાં સાગર
 પ્રેમનું - સાત્ત્વિક હૃદયની સ્વાર્ષણ વૃત્તિનું જીવનમાં કેટલું મૂલ્ય છે તે

૧૨. સંવાદમાલા - સંપાદક શ્રી જીવનલાલ અમરશી મહેતા પૃ. ૧૮૪

૧૩. એજન પૃ. ૧૮૧

સચોટ શૈલીમાં સમજાવે છે : "એક પ્રસંગ - એક નિમિત્ત વા એક જ પણ સંસ્કારી જીવને સિદ્ધાર્થ બનાવવાને પૂરતી છે". ૧૪
 અળગ જાગતી પ્રેમની જ્યોત એટલે સાત્ત્વિક હૃદયની સ્વાધિભૂતિ જેનામાં ઓતપ્રોત છે તે સ્વર્ગના દેવોથી પણ ઉત્તમ કર્મ સાધી શકે છે". ૧૫

સૂત્રાત્મક શૈલીમાં 'સાગર' શિવાજીના મુખે માનવ જીવનનું ધ્યેય આ પ્રમાણે સમજાવે છે : "દિવ્યતાનું પ્રકટીકરણ જેનામાં થાય તે દેવ અને એવી દિવ્યતાનો સ્નેહાદર એ દેવપૂજ છે". ૧૬
 શિવાજી અને તાનાજી વચ્ચેના સંવાદ દ્વારા સંવાદભેગકે ધર્મનું લક્ષ્ય સચોટ, લાક્ષણિક શૈલીમાં આ પ્રમાણે દર્શાવ્યું છે : "ધર્મ એટલે જ એકતા - સકલમયતા અથવા સમદષ્ટિ". ૧૭

મનુષ્યનો સાચો ધર્મ વીરતાના લક્ષણોનું જ નિરૂપણ કરે છે. પરમાત્માનું અનન્ય શરણું સ્વીકારી તેનામાં જ પોતાનું સર્વસ્વ કરવું - પોતાના ચિત્તનું સંપૂર્ણ શુદ્ધીકરણ કરવું એ જ મનુષ્યનો ધર્મ છે, એમાં જ માનવીની સાચી વીરતા છે. આ વિચાર રજૂ કરતાં શિવાજી અને તાનાજી વચ્ચેના સંવાદની લાક્ષણિક શૈલી જુઓ : "ખરૂં વીરત્વ તો આત્માના સમર્પણમાં જ છે. અનિગ્રહિત મનના ઉન્માદોની ભયંકર ક્ષણોએ પણ શ્રી હરિનું અનન્ય શરણું ગ્રહણ કરીને સંકલ્પવિકલ્પો સૌ તેને સોંપવા અને તેનામાં જીવવું એ જ ખરી - સર્વોપરિ વીરતા છે. ચિત્તના શુદ્ધીકરણ વિના સાચી વીરતાનું ઉદ્ધીપન થતું જ નથી. યુધ્ધમાં જેટલું બળ જોઈએ, તેના કરતાં શાન્તિમાં ધણું - ધણું વધારે સામર્થ્ય જોઈએ છે. કાપાકાપી અને અગણિત મનુષ્યોનો વધ એ કંઈ વીરતાનાં લક્ષણ નથી. અરે -

૧૪. સંવાદમાલા - સંવાદક શ્રી જીવનલાલ અમરશી મહેતા પૃ. ૧૬૩
 ૧૫. એજન પૃ. ૧૬૪ : ૧૬. એજન પૃ. ૧૬૮ : ૧૭. એજન પૃ. ૧૬૧

એતો વીરતાને લખવે, કદાચ - તાનાજી ! શાન્તિ એ જ સાચા વીરનું તો લક્ષણ છે". ૧૮

સુખ અને દુઃખ, રાગ અને વિરાગ, પાપ અને પુણ્ય, સત અને અસત એવું કૈત વસ્તુતઃ નથી જ. સૃષ્ટિને નિયમનાર એક માત્ર પરમાત્માનું જ વસ્તુતઃ સારું અસ્તિત્વ છે. પોતાના હુપણાનો વિલય કરવો એ જ મનુષ્યનો ઉચામાં ઉચો ધર્મ છે. સર્વ પ્રકારના કૈતથી પર થઈને નિલેખલાવે જળકમળવત જીવનમાં રહેવું જોઈએ - જીવનનું કર્તવ્ય બળવડું જોઈએ, એમાં જ જીવનનું સારું સાકલ્ય છે. ગીતાના કર્મયોગ અને અદ્વૈત વેદાન્તનો સમન્વય સાધતા 'સાગર'ની તાત્વિક વિચારણાનો નિષ્કર્ષ સચોટ શૈલીમાં લાક્ષણિક રીતે આ પ્રમાણે અભિવ્યક્ત થયો છે :

"વસ્તુમાં તો રાગ અને વિરાગ એવી બે વાતો વિદ્યમાન જ નથી, તાનુ ! પરન્તુ, નિઃસરણી એ ચ્હડનારની અને મુકામે પહોંચેલાની સ્થિતિ અને દષ્ટિનો ફેર સ્વાભાવિક છે. રાગ અને વિરાગ બન્નેનો જ્ઞાનમાં લય છે". ૧૯ સૂકીવાદ અને વેદાન્તની એકરૂપતા પણ શિવાજીના સંવાદ દ્વારા સાગરે આ પ્રમાણે દર્શાવી છે :

"આ સૂકી સન્તો પણ એ જ તત્ત્વસુધા પાપ છે અને મોહમાં મરેલાને પરમાત્મામાં જવાડે છે. શ્રી સમયે યોગવા સિષ્ઠયની ટીકા શ્રવણ કરાવતાં જીવ અને જગતને પ્રેમ સાગરમાં ઝબકોળીને જે નેષ્ઠક જીવન દાખવ્યું હતું તે જ આ મહાત્માઓનું નિરંતરનું આહનિક છે. પાપ અને પુણ્ય, સત અને અસત વસ્તુમાં કશું નથી - માત્ર હેતુ પરથી નીપજતી એ કમિક નિયંત્રણ છે. સૃષ્ટિને નિરૂપનાર અને નિયમનાર દષ્ટિ વિના ઇતર કોઈ છે જ નહીં". ૨૦

૧૮. સંવાદમાલા - સંપાદક શ્રી જીવનલાલ અમરશી મહેતા પૃ. ૧૮૫

૧૯. એજન પૃ. ૧૯૨ : ૨૦. એજન

શિવાજીને તાનાજીને સમજવેલા પોતાના ગુરુ શ્રી સમર્થનો આદેશ શ્રી ગાંધીજીએ વિશ્વશાંતિના પ્રશ્ન માટે દર્શાવેલો કાયમી ઉકેલ - સનાતન સત્યનો સિદ્ધાન્ત આ પ્રમાણે અસિવ્યક્ત કર્યો છે : "પ્રેમ એ એમનું જીવનસૂત્ર છે, અને તેઓ માને છે કે માણસ માત્ર જો પ્રેમનો જ આશ્રય કરીને જીવન ગાળે અને રાજ્યો જો પ્રેમને જ અનુસરે અને અનુસરાવે તો શસ્ત્ર જેવી કોઈ વિધાતક વસ્તુની જ વિશ્વમા કદાપિ જરૂર પડે નહીં. એમણે મહારામા શ્રી સમર્થનો જ ગુરુ આદેશ જગાડ્યો, કે હુપણના વિભય માટે જ મનુષ્ય મનુષ્ય બન્યું છે". ૨૧

આ વ્યક્તિઓમાં શિવાજીની ધર્મપરાયણતા, ગુરુ પ્રત્યેનો અનન્ય પ્રેમ, દઢ શ્રદ્ધા અને સાચા વીર બનવાની જર્જર ભાવનાની પ્રતીતિ થાય છે. વીર શિવાજીના પાંડના વ્યક્તિત્વના વિલિન રંગો - ધર્મ નિષ્ઠા, ઉદારતા, સત્ય, નીતિ અને પ્રમાણિકતા યુક્ત જીવન તેમ જ પ્રબળ પ્રત્યે અનન્ય પ્રેમ અને સહભાવના જીવનમાં આચરનાર પ્રબળ સાચા સેવક વીર રાજવી તરીકેનું ચિત્ર પણ સાગરે સચોટ રીતે ઉપસાડ્યું છે. ગુરુની આજ્ઞા પ્રમાણે આત્મ સમર્પણ, હૃદયશુદ્ધિ અને કર્તવ્યપરાયણતા દ્વારા જીવન જીવવાના શિવાજીના દઢ નિશ્ચયમાં 'સાગર'ના વ્યક્તિત્વનું જ પ્રતિબિંબ પડેલું જોઈ શકાય છે.

શિવાજી અને તાનાજી વચ્ચેના આ સંવાદના એ તિહા સિક વસ્તુની પૂર્વભૂમિકા "સાગર' જીવન અને કવન"માં શ્રી યોગીન્દ્ર જ. ત્રિપાઠીએ આ પ્રમાણે સમજાવી છે : "એમનો બીજો સંવાદ શિવાજી અને તાનાજી પ્રમાણમાં વિસ્તીર્ણ છે અને મહત્વનો પણ છે.

૨૧. સંવાદમાલા - સંપાદક શ્રી જીવનલાલ અમરશી મહેતા

મહારાજ શિવાજી સન્યાસીના વેશમાં, મુશિદાબાદથી થોડા ગાઉ ઉપર એક અરણ્યમાં પોતાના સરદાર તાનાજીને અફધાન સિપાઈના વેશમાં મળે છે. બન્ને વચ્ચેની વાતચીત થોડા સમય પૂર્વે બની ગયેલા બનાવોની ચર્ચા નિરૂપે છે. આખાંચે સંવાદનું બાહ્ય કલેવર ઈતિહાસનું છે, પણ એનો આત્મા તો શ્રી સાગરે પોતે પોતાના જ જીવનમાં વણી લીધેલા જીવનનું પરમ સત્યોનો જ બનેલો છે. એ સત્યો શ્રી 'સાગર' શિવાજીને મુખે કહેવડાવે છે.

... ..

"પ્રસંગાનુસાર શિવાજીને મુગલોના હાથમાંથી બચવા માટે ચક્રવર્તી નામના બ્રાહ્મણને ત્યાં સન્યાસીના વેષે રહેવું પડે છે । તે વાતચીત શિવાજી અને તાનાજી વચ્ચે ચાલે છે. શિવાજી તાનાજીને કહે છે કે કેવા ભાવથી તે ગરીબ બ્રાહ્મણ ચક્રવર્તી પોતાની માતાને અને શિવાજીને જમાડીને પછી જ જમતો. પછી શિવાજી પોતાનું હૃદય વ્યક્ત કરે છે કે એ વૃદ્ધ માતા શિવાજીને જમાડયા વિના કદાપિ જમતી નહીં, એ જોઈ - સન્યાસી પ્રત્યે આટલો આદરભાવ અને આવી ધર્મપરાયણ વૃત્તિ જોઈ - શિવાજીને ઘણું લાગી આવતું".^{૨૨}

આ સંવાદમાં રજૂ થયેલી ભાવનાના કલાત્મક નિરૂપણ અંગે એમણે પોતાનું મત વ્યક્ત આ પ્રમાણે રજૂ કર્યું છે : "શ્રી 'સાગર' પોતાના પાત્રો ધ્વારા કેવી કુશળતાથી પોતાના જીવનસિદ્ધાન્તો અને સનાતન સત્યો વાચકને આકર્ષક અને કલાયુક્ત રીતે આપી શકે છે. મનુષ્ય માત્રમાં રહેલી ચેતન્યની એકતા, મનુષ્યમાં હોવી જોઈતી વિશાલ ધર્મદષ્ટિ, મનુષ્યના આન્તરમાં સદેવ ચાલતું ધૃરિપુત્રોનું યુદ્ધ શ્રી હરિનું અનન્ય શરણું, વિશ્વપ્રેમની ભાવના, રાગ અને વિરાગ - પાપ અને પુણ્ય - સત અને અસત - એ ધ્વન્દોનું માત્ર

૨૨. "સાગર' જીવન અને કવન", પૃ. ૩૮૩-૮૪

સર્વથા પુરતું અસ્તિત્વ અને વિશ્વશાન્તિનું અગત્ય - આ બધાં સનાતન સત્યોનું શ્રી શિવાજી મુળે આપણને શ્રી સાગરે દિગ્દર્શન કરાવ્યું છે. વસ્તુતઃ તો એ શ્રી સાગરે પોતે પોતાના જીવનમાં વણી લીધેલાં જ પરમ સત્યો છે. અને તેથી જ શ્રી 'સાગર' વાચકને આટલી સરળ અને ભાવગ્રાહી રીતે આપી શકે છે". ૨૩

સ્વામી ભક્ત તાનાજી પોતે દુશ્મનોના હાથમાં કેદ પકડાય એવી પુરી દહેશત હોવા છતાં શિવાજીને છોડાવવા માટે તે વીરતા ભર્યું પગલું લે છે. સાગરે નિરભિમાની, વિનમ્ર અને સાચા દેશભક્ત તરીકેના તાનુના વ્યક્તિત્વના સ્વાભાવિક ગુણોનું ઉચિત રીતે રેખાંકન કર્યું છે. વીર સ્વામીનો વીર સેવક તાનાજી પોતાના કાર્ય માટે સહેજ પણ ગૌરવ અનુભવતો નથી. સ્વામીને બધાવવા માટે પોતે મોતના મુખમાં પણ પ્રવેશ કરી શકે છે તેની પાછળ શ્રી ગુરુદેવનો જ મહિમા છે એવું તે દઢતાપૂર્વક માને છે : "તાનુ તો નિમિત્ત માત્ર જ છે. મહિમા તો શ્રી ગુરુદેવની વિશ્વ વિજયી પ્રભુતાનો અને મહારાજની તેજોમયી વીરશ્રીનો !" ૨૪ તાનુએ તો કશુંયે કર્યું નથી. કરાવનાર શ્રી સમર્થની અદ્ભુત સત્તા જ છે. તાનુ તો તેના હાથમાં માત્ર રમકડાં જેવો હતો અને છે". ૨૫

પાત્રોના વ્યક્તિત્વને અનુરૂપ ભાષા સંવાદનું અનિવાર્ય તત્ત્વ છે. જય શિખરી અને રૂપસુંદરી સંવાદની માફક આ સંવાદમાં પણ વિનમ્ર પ્રાણ, તત્ત્વચિંતક કે ધર્મગુરુને શોભે તેવી શિવાજી અને તાનાજીની ભાષા ક્યાંક આડંબરી રૂપ પણ ધારણ કરે છે, ક્વચિત્ કૃત્રિમતામાં પણ સરી પડે છે. સંસ્કૃતમય ભાષા અને ગહન તત્ત્વજ્ઞાનની ચર્ચા તાનાજી

૨૩. "સાગર જીવન અને કવન", પૃ. ૩૮૮

૨૪. સંવાદમાલા - સંપાદક શ્રી જીવનલાલ અમરશી મહેતા પૃ. ૧૮૧

૨૫. એજન પૃ. ૧૮૨

સંવાદ દ્વારા સાગરે રેખાંકન કર્યું છે. "હું રાજવી છું અને સન્યાસીનો તો મ્હેં વેશ જ લીધો છે, એ કોણ જણે શી વે રીતે મ્હારાથી ભૂલી જવાયું અને હૃદય સન્યાસરૂપ જ બની ગયું, સાધુતા શી વસ્તુ છે એનો પરિચય થવાથી અભ્યાસ અને અનુભવ સુધ્યાં મ્હને ક્રમશઃ થવા માંડ્યો - એટલે સુધી કે - સાધુના વેશમાં હું સાધુ નહીં પણ જાતે સાધુતા બન્યો". ૨૬

શિવાજીની આ તાત્વિક વિચારણામાં સાગર ના જીવનનું પ્રતિબિંબ જ પડેલું સ્પષ્ટ જોઈ શકાય છે. યોગીન્દ્ર જ. ત્રિપાઠીએ ચર્ચાઈ જ કહ્યું છે કે : "આ વાક્યોમાં સ્પષ્ટ થતી શિવાજીની ધર્મપ્રીતિ શ્રી સાગર ની જ ધર્મપ્રીતિ વ્યક્ત કરે છે. એમનો જ જીવનસિદ્ધાન્ત રજૂ કરે છે. સુત્ર વાચક વિવેચકને લેખકની શૈલીમાં રહેલી પ્રવાહિતા, સરળતા અને ઓજસ-બલ પણ લક્ષમાં આવ્યા વિના નહીં રહે". ૩૦

રાજર્ષિ વિશ્વામિત્રના જેવી શિવાજીની ધર્મક્ષાવિત રાજનીતિ હતી. ગીતામાં દર્શાવેલું આત્માનું આદર્શ - શત્રુઓને મિત્રો - ઉભય સાથેના સમાન, ઉદાર અને પ્રમાણિક વ્યવહાર યુક્ત માત્ર સદ્ગુણોનું જ અન્વેષણ કરનારી સાધુનીતિ શિવાજીના વ્યક્તિત્વનો લાક્ષણિક ગુણ હતો. સાગરે તાનાજીના શબ્દોમાં શિવાજીની ઉજ્જવલ કારકિર્દીના આધારસ્તંભ લાક્ષણિક ગુણોનું સચોટ ભાષાશૈલી દ્વારા આ પ્રમાણે દર્શન કરાવ્યું છે. જુઓ : "મહારાજ ! મિત્ર હોવા શત્રુ હો ; પરંતુ સૌના સદ્ગુણોનું સમાન બુદ્ધિથી અન્વેષણ કરવાની શ્રમિન્તની ઉદાર અને પ્રામાણિક રાજ્યનીતિ પ્રત્યેક મહારાષ્ટ્રી જણે છે અને વખાણે છે". ૩૧

૨૬. સંવાદમાલા - સંપાદક શ્રી જીવનલાલ અમરશી મહેતા પૃ. ૧૮૮

૩૦. "સાગર જીવન અને કવન", પૃ. ૩૮૪

૩૧. સંવાદમાલા - સંપાદક શ્રી જીવનલાલ અમરશી મહેતા પૃ. ૧૯૦

જેવા વીર સુલતાના પાત્રના વ્યક્તિત્વને સચોટ રીતે ઉપસાવવામાં ઉપકારક બનતી નથી. શબ્દોનું માધુર્ય ઓજસ, જુસ્સો, વેગ અને પ્રવાહિતા હોવા છતાં - ભાષાશૈલીની આ મર્યાદા સંવાદના કલાતત્વની દૃષ્ટિએ તરત ધ્યાન ખેંચે છે. જુઓ : "દાસની મનદ બુદ્ધિ માને છે, કે મહારાજ સ્વતઃ જણી જોઈને જ પ્રકટ થયાં હોય । એ બ્રાહ્મણનું કહેવું સાંભળવા ઉપરથી એ અનુમાનને પુષ્ટિ મળે છે".^{૨૬}

તાનાજની ભાષા ક્વચિત આડંબરી રૂપ પણ ધારણ કરે છે, અને નાટકીય કૃત્રિમતામાં સરી પડે છે. જુઓ : "મહારાજ । પ્રભુવત્સલ છો - ધર્મપ્રીતિના રક્ષક છો - પોષક છો".^{૨૭}

તત્કાલીન સમાજ જીવનને અનુરૂપ ચિત્ર રજૂ કરતાં 'સાગર' શિવાજીના પાત્ર ધ્વારા ભારતીય સંસ્કૃતિનું રહસ્ય - આર્ય હૃદયની શ્રદ્ધા અને ભક્તિની ભાક્ષણિકતા વિશે આ પ્રમાણે ઉચ્ચારે છે : "હું તો સ્પષ્ટ જોઈ શકું છું કે કાલાતરે કદાપિ વિદ્યમાઓ આખા ભરતખંડના વિજેતા થઈ બચ અને દેશમાં અનેક ફેરફારો દેખાય, તથાપિ, આર્ય હૃદયની શ્રદ્ધા અને ભક્તિનાં આવાં સજીવન ધર્મ મંદિરોને કોઈ કશી હાનિ કરી શકે એ તો અસંભવિત છે. ધર્મ અને ધર્મ એ એક જ ભરતખંડનું જીવન છે અને આર્યહૃદયમાં તે અવિચળ છે".^{૨૮}

શિવાજીના હૃદયની ધર્મપરાયણતા સન્યાસીના બાહ્ય વેશને સવિશેષ અનુરૂપ બની રહે છે. શિવાજીના હૃદયનું આ ભિન્નત્વ અને પુષ્પથીય મૃદુ અને વ્રજથીયે કઠણ એવા વ્યક્તિત્વનું ઉચિત ભાષાશૈલી

૨૬. સંવાદમાલા, - સંપાદક શ્રી જીવનલાલ અમરશી મહેતા પૃ. ૧૮૩
૨૭. એજન, પૃ. ૧૮૬ : ૨૮. એજન, પૃ. ૧૮૭

શિવાજીની જીવનકિલ્લુકીનું નિદર્શન કરાવતી સયોટ વાણીમાંથી બે નમૂના જુઓ : "માણસ જાતે માણસનું મિત્ર કે વૈરી કદાપિ હોતું નથી - હોવાનું સંભવતું નથી, તેનામાં રહેલા ગુણો અને તે ધ્વારા ઉપસ્થિત થતાં કર્મો જ સ્નેહી કે શત્રુ પરસ્પરને બનાવે છે - મનાવે છે. એ ત્રિગુણાત્મક જીવનને આત્મદષ્ટિથી ઉલ્લંઘીને સમીક્ષણ કરતાં તો કોઈ કોઈનું દુશ્મન કે કોઈ કોઈનું મિત્ર નથી જ, તાતુ ।"^{૩૨}
 "માણસ માત્ર જો પ્રેમનો જ આશ્રય કરીને જીવન ગાળે અને રાજ્યો જો પ્રેમને જ અનુસરે અને અનુસરાવે તો શસ્ત્ર જેવી કોઈ વિધાતક વસ્તુની જ વિશ્વમાં કદાપિ જરૂર પડે નહીં".^{૩૩}

૬ સાગરની સયોટ સૂત્રાત્મક શૈલીમાં કેટલાંક ચિરંતન સત્યો આ પ્રમાણે રજૂ કર્યા છે :

વીરો તો વિભુની વિભુતિ છે. ^{૩૪}
 ધર્મ એ એક જ ભરતળુંડનું જીવન છે.
 ધર્મ એટલે જ એકતા - સકલમયતા અથવા સમદષ્ટિ
 સમભાવના જ નહીં પણ ઉંડી એકતા. ^{૩૫}
 રાગ અને વિરાગ બન્નેનો જ્ઞાનમાં લય છે. ^{૩૬}
 શાન્તિ એ જ સાચા વીરનું તો લક્ષણ છે. ^{૩૭}
 દિવ્યતાનું જેનામાં પ્રકટીકરણ થાય તે દેવ. ^{૩૮}
 ખરું વીરત્વ તો આત્માના સમર્પણમાં જ છે. ^{૩૯}

૬ જય શિખરી અને રૂપસુંદરી' સંવાદની માફક આ સંવાદ પણ ચિંતનભારથી લદાયેલો હોવા છતાં જીવનના ચિરંતન સત્યોનું સયોટ નિરૂપણ અને શિવાજીના વ્યક્તિત્વની પ્રબળ છાપ ઉપસાવતો આ

૩૨. સંવાદમાલા - સંવાદક શ્રી જીવનમાલા અમરશી મહેતા પૃ.
 ૩૩. એજન, પૃ. ૧૬૨ : ૩૪. એજન પૃ. ૧૮૨ : ૩૫. એજન પૃ. ૧૮૭
 ૩૬. એજન, પૃ. ૧૬૨ : ૩૭. એજન પૃ. ૧૬૫ : ૩૮. એજન પૃ. ૧૬૮
 ૩૯. એજન, પૃ. ૧૬૪

સર્વાદ સર્જન કલાના મધુર અંશો - ઉર્મિ સંસ્પર્શ ચુકત નાટ્યક્ષમતા અને પાત્રોચિત ભાષા શૈલીને કારણે ગુજરાતી સાહિત્યના સર્વાદક્ષેત્રે પ્રશસ્ય ઉમેરો છે.

સર્વાદક્ષેત્રક તરીકે સાગર નું સ્થાન ન્હાનાલાલ, કલાપી, શ્રી કેશવ હ. શેઠ અને ધૂમકેતુની હરોળમાં છે. બુદ્ધ અને કેતકી માં શ્રી વિજયરાય વૈદે પણ સર્વાદમાત્રા ના મૂલ્યાંકનમાં આ લેખકોના એક જ કોટિના આ સર્વોત્તમ સર્વાદોની લાક્ષણિકતા આ પ્રમાણે દર્શાવી છે : "ગુજરાતી ભાષાના કેટલાક સર્વોત્તમ સર્વાદો આ સંગ્રહમાં જોવામાં આવે છે. તેમાંના જેસલ અને તોળલ : કલાપી : , હલદીધાટ : રા. ન્હાનાલાલ : , શિવાજી અને તાનાજી : સાગર : , પ્રતાપ અને ભામાશા : શ્રી કેશવ હ. શેઠ : તથા સિદ્ધરાજ અને જશમા : ધૂમકેતુ : - એટલા નાટ્યતત્ત્વ ધારનાર ભાવાત્મક શૈલીનો છે". ૪૦

"સાગર'જીવન અને કવન"માં શ્રી યોગીન્દ્ર જ. ત્રિપાઠીએ 'જય શિખરી અને રૂપરૂદરી' સર્વાદની ભાષા તેમ જ ગદ્ય વિશે આ પ્રમાણે અભિપ્રાય દર્શાવ્યો છે : "જય શિખરી અને રૂપરૂદરી'નો સર્વાદ ટૂંકો જ છે. પ્રસંગ ભૂવડના આક્રમણનો છે. જય શિખરી વિચારમાં છે કે પોતાની પત્ની રૂપરૂદરી સગર્ભા હોવાથી લડાઈમાં પોતે માર્યો જય તો પણ રૂપરૂદરીને કંઈ પણ નુકશાન થવું ન જોઈએ ; કારણ કે એને ખાત્રી છે કે ભવિષ્યની રાજમાતા છે. આખોય સર્વાદ સરળ અને સંસ્કારી ભાષામાં લખાયેલો છે. અને શ્રી સાગર ના શિષ્ટ અને ઓજસ ભર્યા ગદ્યનો સુંદર નમૂનો પૂરો પાડે છે". ૪૧

૪૦. બુદ્ધ અને કેતકી, શ્રી વિજયરાય વૈદે પૃ. ૬૦

૪૧. "સાગર જીવન અને કવન", પૃ. ૩૮૩

: ૩ : મજનૂ જોગી અને ફિરિસ્તો :-

લેલાં મજનૂની કારસી સા હિત્યમાં બહુ બણીતી પ્રેમકથા આ સંવાદનું મુખ્ય વસ્તુ છે. ગઝનવી બાદશાહના શાહબદા કેસ અને મિસરના કાજની દીકરી લેલાંના પ્રણયની કથા ઇશ્કેમબ્દીની ઉન્નત ભૂમિકાનું નિદર્શન કરાવે છે. દુનિયાની ફાની થીજો ઉપર બીલકુલ પ્રીતિ નથી એવો કેસ લેલાંને જુએ છે અને પોતાના પૂર્વ-જન્મની સ્મૃતિના સંસ્કાર એના હૃદયમાં બગી ઉઠે છે. અને લેલાંમાં પોતાનો Bean ideal સૌન્દર્યપ્રતીક નિહાળે છે. પરંતુ દુનિયાની આબરને લીધે કાજને આ પ્રેમ મજૂર નથી. એટલે પ્રેમના નામથી મજનૂને ઝેરનો પ્યાલો મોકલવામાં આવે છે. તે પી બચ છે, છતાં તેની કશી અસર થતી નથી. કાજને આશ્ચર્ય થાય છે અને બંનેની શરીરથી પર કેવળ અલૌકિક પ્રેમની એને ખાતરી થાય છે. તેમ છતાં તે એક દિવસ રાતોરાત મજનૂને મૂકીને પોતાની દીકરી સાથે મક્કા તરફ ચાલ્યો બચ છે. સવારમાં લેલાંને ન જોતાં મજનૂ દીવાનો લેલાં.....લેલાં પુકારતો મક્કાના રસ્તે તેમની પાછળ દોડવા માંડે છે અને તેમને પકડી પાડે છે. પોતાના પિતાની આજ્ઞા પ્રમાણે લેલાં મજનૂને તમે અહીં ઠહેરો એમ ત્યાં ઝાડ નીચે પોતે પાછી ન કરે ત્યાં સુધી થોભી જવા માટે વિનંતી કરે છે. પોતાની માથુકની આજ્ઞા પ્રમાણે મજનૂ એ ઝાડની નીચે પોતાની માથુકનું નામ પોકારતો પ્રણય તપશ્ચર્યામાં લીન થઈ બચ છે અને એને સમીપિદશાનો સ્વાનુભવ થવા માંડે છે. એ દશામાંથી એને ચલિત કરવા માટે -- કસોટી કરવા માટે ઇઝરાઇલ નામનો એક ફિરિસ્તો સ્વર્ગમાંથી આવે છે. અને બન્ને વચ્ચે ઇશ્કેમબ્દી અને ઇશ્કે હકીકી વચ્ચેના ભેદ અંગે તાત્વિક ચર્ચા

થાય છે. આ સંવાદમાં ફિરિસ્તા અને જોગી વચ્ચેનો સંવાદ સાગરે પોતાની લાક્ષણિક શૈલીમાં રજૂ કર્યો છે. સંવાદનું વસ્તુ સાગરે પોતે જ સંવાદના પ્રારંભમાં આપ્યું છે. ૪૨

સંવાદના પ્રારંભમાં 'હદીસ શરીફ' માંથી સાગરે એક અવતરણ આપ્યું છે. સંવાદમાં અભિવ્યક્ત થયેલી ભાવનાનું રહસ્ય આ અવતરણમાંથી સમજી શકાય છે. જુઓ : "માણસ માણસને જોવાનો આયનો છે. ઇશકે મિજબી એ ઇશકે હકીકીની સીડી છે. ઇશકની દીવાનગી તેનું નામ કે જે અકલની બધી વાતો રદ કરે છે. ઇશકનો અગ્નિ એવો છે કે જે મહેબુબ યાને માશુક વગર બીજી બધી બાબતોને જલાવી દે છે". ૪૩ સંવાદના પ્રારંભમાં આપેલી ગઝલની નીચેની પંક્તિઓમાં પણ બંને ભાવનાઓ વચ્ચેના અલેદનું જ પ્રતિપાદન થયું છે -----

"નહિ ખાયશ હૈ જન્નતકી, ન ખાયશ હૂર ગિલમાકી
મુઝે ખાયશ હૈ લેલાકી, મેરી લેલા મિજબા મોલા
તેરા અહેસાં બડા હોગા".

મીસરના એક જંગલમાં મધ્યાહ્નનો સમય છે. મજનૂએ પોતાની માશુકના નામમાં પોતાનો દેહ ઝોગાળી નાખ્યો છે. અને પ્રણયની સમાધિમાં લીન છે. ત્યાં ફિરિસ્તો પ્રગટ થાય છે અને મજનૂની પરીક્ષા લેવા માટે એ તત્પર થાય છે. ફિરિસ્તાની સ્વગતો કિતમાં 'સાગર' એની આ નિયત આ પ્રમાણે દર્શાવે છે : "એના દિલની તાકાત કેટલી છે. એ હજી અઝમાવવું જોઈએ. અત્યારે એની મહારે કસોટી કરવાની છે. ઇશકનો રાહ તો ધુમરી છે. જોઈએ એમાં ઇન્સાનની ક્યૂને એના દિલનું કૌવત !" ૪૪

૪૨. મજનૂ જોગી અને ફિરિસ્તો, પૃ. ૩-૬

૪૩. એજન, પૃ. ૮ ; ૪૪. એજન, પૃ. ૧૧

ફિરિસ્તો મજનૂને જગાડે છે. અને પોતે લાવેલો "ખુદાઇ પયગામ" એને સંભળાવે છે. પરંતુ મજનૂ તો લેલું લેલું ના બપમાં જ ગુલતાન છે એટલે એને ફિરિસ્તાની કશી દરકાર નથી. મજનૂ પોતે માને છે કે પોતાની માશુક લેલાં એ જ એનો ખુદા છે. ખુદા અને માશુક એવી બે સિન્ન વ્યક્તિઓનું અસ્તિત્વ એને મન નથી. "ખુદ માલેકના જ ખુદાઇ ફરમાનથી અહીં ઠેરેલો છે. માલેકના ખુદના તસ વ્વરમાં જ ગિરફતારી છે ને અબમનો પયગામ પહોંચાડવાને પણ માલેક ખુદ રબર હાજર થનાર છે. તૈયાર છૂ - તૈયાર છૂ - તે હર હમ્મેશ, નિગહવાન દિલ્દારનો પયગામ ઉઠાવવાને" ૪૫ અને મજનૂ પોતાના ઇશ્કની મસ્તીમાં જ પોતાને છોડી દેવા અને નાહક ચર્ચા કરવાનો પોતાને વખત નથી એવું સ્પષ્ટ કહેવા છતાં ફિરિસ્તો તેને બે હિસ્તમાં લઇ જવાની દરખાસ્ત મૂકે છે. મજનૂ ફિરિસ્તાને એનો જવાબ આપે છે : "ઇશ્કનાં મુબારક કદમથી થાવન થયેલી જગાહ આગળો, ત્હારાં લાખો બે હિસ્તની કિમ્મત એક ફૂટેલી કોડી પણ નથી । તંગી હોતી જ નથી ત્હારા બે હિસ્તની કોઇપણ સાચા આશક ને । મહેદારી ખપતી નથી બીજાને જેમ છૂ તેમ અમનઅમનમાં છૂ - ઇશ્કદારીની યાદીમાં હરદમ ખુશબખ્ત છૂ - હરજ કરી દે, ત્હારૂં બે હિસ્ત, ફિરિસ્તા । જગાવી દે ઇશ્કની ધુની ને બની જ આશક ।" ૪૬

ફિરિસ્તાને જ આશક બનવાનું આર્મત્રણ આપતા મજનૂને તેની આપખુદીથી ગફલતમાં ન પડવાની તે સૂચના આપે છે.

૪૫. એજન, પૃ. ૧૫

૪૬. એજન, પૃ. ૧૬

પરંતુ પોતાની આપખુદી એ પોતાની સનમની મીઠી નઝર અને તેના જ તકકકુરમાંથી જન્મી છે એવી રુપજતા કરતાં ફિરિશ્તો મિત્રતાનો દાવો કરીને તેને આ પ્રમાણે સમજાવે છે : "મજનૂ દીવાના ! અને તો, બે હિસ્તના આ ખાસ ફિરિશ્તા ; ઉપર નું ઇતવાર સુધ્યાં રાખી શકે". ૪૭

.....

"આપણે છુટા પડીએ તે પહેલાં ત્હાઈ બહેતર મહારે, તને સમજાવવું જોઈએ. દિલના ઇરાદાથી તું ગુનહગાર નહીં હોય, મજનૂ ! તો ગફલતને ક્ષીધે યા કમ અકલને ક્ષીધે પણ, શું તું ભૂલેલો નથી, વારૂ ! બિરાદર". ૪૮

ફિરિશ્તો મજનૂને તેની પ્રણય ઉપસર્યાનું કારણ પૂછે છે. પ્રેમયોગનો સિધ્યાંત સમજાવતી મજનૂની ઉકિતમાંથી 'સાગર'ની પોતાની જ ભાવના નિરૂપાયેલી જોઈ શકાય છે : "સિવાય સાચી તલબ તો હરકોઈ ઇન્સાન કશું જ કરી શકે નહિ. આશક હોયા વગર આદમ બત ખરી હયા તિ કદી જીવી શકે નહિ, ઇઝરાઈલ ! જેને ખરૂં જીવવું હોય તેણે ખરા આશક જ થવું જોઈએ". ૪૯

ફિરિશ્તો મજનૂને તેની માશુક વિષે પૂછે છે અને એના પ્રત્યુત્તરમાં મજનૂ કહે છે કે, "હું અવ્વલઆ બિર લેલાંનો જ છું". ફિરિશ્તો મજનૂને તેની ભૂલ આ પ્રમાણે સમજાવે છે : "ઈનલહકક ઓડીને લેલ લહકક પુકારે છે એજ ત્હારી ચૂકની સા બિતી પૂરી છે. પિછાન પિછાન હજ પણ ગફલતને પિછાન, ને, દુરુસ્ત કર ત્હારી જહાલત ઓ દીવાના !" ૫૦

૪૭. એજન, પૃ. ૨૦ : ૪૮. એજન, પૃ. ૨૧

૪૯. એજન, પૃ. ૨૪ : ૫૦. એજન, પૃ. ૨૫

મજનૂએ ફિરિસ્તાને આ પેલા પ્રત્યુત્તરમાં પોતાની હૃદયમૂર્તિ -
 લેલાંના જ પોતાના માલેકનું દર્શન કરે છે. એ કહે છે : "નહીં ।
 બિરાદર । લેલ લહકક પુકાઈ છું ને એજ પૂરેપૂરું વા જિબ છે.
 મહેબૂબ માલેક છે ને તેનો જ કાબૂ મહારા દિલ પર પૂરેપૂરો છે.
 એજ માલેક એક હકક છે. ને એજ હકકનો ખયાલ હરહમેશ કયાં
 કરું છું. ચૂક નથી - ચૂક નથી - બિલકુલ ચૂક નથી. સમજમાં
 તફાવત છે ફિરિસ્તા ।" ૫૧

પરંતુ ફિરિસ્તાને આ ખુલાસો ગ્રાહ્ય લાગતો નથી. ઓરતનો
 પ્રેમ એ બદનની બધી છે, અને ખુદાનો જ પ્રેમ તે મંજૂર રાખે છે.
 મજનૂ એનો પ્રત્યુત્તર આ પ્રમાણે આપે છે : "ખુદાએ મહને પેદા કર્યો
 કે ખુદની ખુદીએ પેદા કર્યો, એ બાબત તૂં ધારે છે એટલી ટૂંકી
 નથી, ફિરિસ્તા । મગર કહે તો ખરો જરા કે તૂં પોતે તો
 બે ખુદા નથી ને ?" ૫૨

તે ફિરિસ્તાને પૂછે છે કે "એ પેદા કરનારથી તું તો વાકેફગાર
 જ હોઈશ કાં ?" મજનૂ ફિરિસ્તાના જવાબ ધ્વારા તેને બાંધી લે
 છે. "ખુદાનું અસ્તિત્વ કયાં નથી ? સર્વત્ર છે". એવો ફિરિસ્તાનો
 ઉત્તર લાક્ષણિક છે : "ખુદા કયાં છે ? બેહિસ્તમાં છે । ને બેહિસ્તમાં
 જ નહીં પણ અમીં આસ્માં ને દરિયાવમાં એવી કોઈપણ થીઝ યા
 જગાહ નથી કે જેમાં તે પાક પરવરદીગારનું અજબ નૂર મોજૂદ ન
 હોય, કયાં છે કયાં છે શું પૂછે છે કે ઓ મજનૂ । તે તો બધે છે -
 બધે છે, ને બધામાં છે ; દીવાના ।" ૫૩ અને મજનૂ ફિરિસ્તાને
 તેના જ શબ્દોમાં આ પ્રમાણે જવાબ વાળે છે : "હું તેનામાં તેને

૫૧. એજન, પૃ. ૨૬ : ૫૨. એજન, પૃ

૫૩. એજન, પૃ. ૨૮

ફિરિશ્તો તેને બે ખુદા યા કાફર બનનારને માટે ઠરાવેલી નસીહતો ની ધમકી આપે છે અને બુત પર સ્તી છોડી દઈને અલ્લાહના ઇશકમા" રૂબી જવાની સાચી સલાહ આપે છે. પરંતુ ફિરિશ્તાની આવી ધમકીથી ડગી બચ એવો આશક મજનૂ નથી. તે તો સિધ્ધાતમા" માને છે કે પોતાની મહેબુબ એ જ ખુદા છે. પોતાની માશુક અને ખુદા એવી બે વ્યક્તિઓનું અસ્તિત્વ જ નથી ; પરંતુ પોતાનાથી પર થઈને ખુદની ખુદી છોડી દઈને બીજામા" પોતાનું અહપણું ઓગાળીને સાચા પ્રેમી થઈ એ જ હર કોઈના જીવનનું ધ્યેય બની રહે છે : "મહારી ઝિન્દગીનો તો કશો જ ખ્યાલ કરવો, એ બિલકુલ હક નથી - મઝહબે ઇશક મુતાબિક, એ જરૂર જ ગેરકાયદે છે. મહારે માસેક છે ; ને જેને માસેક છે તેને આપખુદી - પોતાની માલકી કશી, ન હોઈ શકે. માશુક એજ માસેક માનૂ છૂ". ૫૮ "આશકના" જ ચશ્મ જોઈ શકે એવું એ ખુદ ખુદાઈ હુશન, તૂં બતે આશક હોયા વગર કદિ ન પિછાની શકે, ફિરિશ્તા ! ખુદા એક છે - એક છે ને બેશક એક ખુદા જ છે". ૫૯ ઇશક અને ખુદા એવી બે ભિન્ન વસ્તુઓનો ઇન્કાર કરતાં મજનૂના મુખે 'સાગર' પ્રેમયોગનો સનાતન સિધ્ધાંત આ પ્રમાણે સમજાવે છે : "જેટલું આશકો ખુદાને પિછાને છે તેટલું બીજા કોઈ પિછાનતૂં નથી - પિછાની શકતૂં નથી. ખુદા શૂ છે ? શૂ છે ખુદા ? ઇશક, બતે ખુદા છે ; ખુદા બતે ઇશક છે. ખુદા અને ઇશક એવી, કોઈ બે ચીજો એકમેકથી અલગ નથી". ૬૦

નેક નૂરે ઇશક એ જ ખુદા છે. ઇશક એક જ છે. આલમ આખી ઇશક છે અને ઇશક બતે ખુદા છે : "એ નૂરની બેકદર જહા" એ જ દોઝખ છે. ગોયા એજ અલ અરફનૂ અધાદ છે". ૬૧

૫૮. એજન, પૃ. ૩૯ : ૫૯. એજન, પૃ. ૩૯

૬૦. એજન, પૃ. : ૬૧. એજન, પૃ. ૬૧

પણ ફિરિશ્તો ઇશ્કે હકીકીનું જ રટણ કરે છે. એને મજનૂ પૂછે છે : "આરામ છે મ્હને, ઇઝરાઈલ ! દિલ્દારના નામની યાદીમાં, ને ઇશ્કનું । જે જામ પીધું છે તેની નશાદારીમાં । ને એજ ધૂનમાં બવરદાર છું - પૂર હુશિયાર છું । મગર શું ત્હો જ કબૂલેલું નથી કે ઇશ્કની દિલ્દાર લેલામાં ખુદ ખુદાઈ નૂર જ ઝગમગે છે ? ઇન્કાર કરી શકે છે તૂં એમાં રોશન થતાં અબયબ એ રાગનો". ૬૨

ફિરિશ્તો મજનૂ સમક્ષ છેલ્લી દલીલ રજૂ કરે છે, "તારી માશુક ખૂબસૂરત નથી". એનો ઉત્તર આપતાં મજનૂ આશકનું સાચું લક્ષણ નીચે પ્રમાણે દર્શાવે છે : "શિવાય નૂરે ઇશ્ક બીજું શું જયાહે ખૂબસૂરત છે ? યા કોઈ શકે ? જે ચશ્મે નૂરને ખુદબખુદ પીએ છે. તે શું ઓરતનું બદન જુએ છે ? જે આખું ^{દીદારે રૂમને હુજામ ફરે છે તેને} ત્હને કશો ચે ખ્યાલ છે ? બદનની ખૂબસૂરતી, યા બદસૂરતી એ દુનિયાદારીનો વેપારી મામલો ક્યાંથી દાખિલ થયો ત્હારા ફિરિશ્તાના દિલમાં ?" ૬૩

:::: : :::: : :::: :
"ખ્યાલ કર ગોયા મિટ્ટીની ચીઝની ખૂબસૂરતી જતે તો, મિટ્ટી નથી ને મિટ્ટીની આંખે જોયેલી તસવીર, તમામ - સાચે સાચી નથી". ૬૪

સાચા આશકની મસ્તીનો પોતાનો અનુભવ ફિરિશ્તાને તે સમજાવે છે : "જે જિગર તેની આંખના શરાબનૂ એક બુન્દ પણ ચાખે છે, તે જતે જ શરાબની મસ્તીમાં ગુમ થઈ જાય છે". ૬૫

પોતાની માશુકમાં સર્વસ્વ સમર્પણ કરનાર આશકના દિલનું સાચું ચિત્ર મજનૂ પોતે આ પ્રમાણે રજૂ કરે છે : "મ્હારે માલેક તે

૬૨. એજન, પૃ. ૪૧ : ૬૩. એજન, પૃ. ૪૨
૬૪. એજન, : ૬૫. એજન, પૃ. ૪૩

છે કે જેને રગે રગે ને દમ વા દમ હૂં પિછાનૂં છૂં. કોઈથી બનાવ્યો બનતો નથી એ - ઈશ્ક, - ઈઝરાઈલ । ઈશ્કની માલેકી કબૂલૂં છૂં શેખ નહીં, મુશિદ યા ઉસ્તાદ નહીં મગર માલેક ખુદ ઈશ્ક એક જ ને બ-દો તેનો જ ગુલામ છે". ૬૬ "ઈશ્ક બલે અલ્લાહ છે - અલ્લાહ બલે ચકી-દારી છે. અને એજ ફના - ફિલ્લાહની ગરમી વ રોશની, લેલ લહક - લેલ લહક પુકારે છે". ૬૭

આશકને મિટ્ટીની આખને બદલે અસલ હકીકતની નજરથી જોવાનો ખાસ કીમિયો પ્રાપ્ત થાય નહિ તો ઈશ્કેમજાહીની કશી કિમત નથી. એ સિધ્ધાંતના નિરૂપણ માટે સાગર મજનૂની વાણીમાં ફિરિશ્તાને પ્રેમયોગની ભાવનાનું રહસ્ય સમજાવે છે : "હકીકતની નજર એ જ એક આબાદ, કીમિયો છે કે જે આખબદલીને રસ્તે હર ચીઝને તેના, અસલ નૂરમાં રોશન કરે છે. હવસના ગુલામને ઈશ્કનો બ-દો બનાવે છે, હેવાનને ઈન્સાન બનાવે છે, ઈન્સાન ને આશક બનાવે છે ને આશકને ખુદ બા ખુદ, માશુક બનાવે છે - અરે ઈશ્કના નૂરમાં ટકતન બનાવે છે". ૬૮

એ મજેદારી તે જ ખૂબસૂરતીમાં છે, એ જ ખૂબસૂરતી ચશ્મે જિગરમાં છે. એ જ ચશ્મે જિગર નૂરે ઈશ્કનાં બન્યા છે. જે કોઈ ચાહે, તે ચશ્મેહ કક ખોલી શકે છે. દૂર નથી - દૂર નથી, આસ્માન, યા બેહિસ્ત જેટલે દૂર જવાને કશી જરૂર નથી. ગલેકી રગસે હકક નઝીક હેગા ।" ૬૯

ફિરિશ્તો મજનૂને બેહિસ્તની મૌજમજ ભોગવવા માટે આમંત્રણ આપે છે પણ મજનૂ પોતે સાચો આશક છે અને એટલે સાચા આશક તરીકે તે ફિરિશ્તાને આ પ્રમાણે જવાબ આપે છે : "ઈશ્ક એ જ મઝહબ છે ને

૬૬. એજન, પૃ. ૪૫ : ૬૭. એજન
૬૮. એજન, પૃ. ૪૭ : ૬૯. એજન, પૃ. ૪૮

એથી બીજી કોઈ મીઝ વધારે હોઈ શકતી નથી. ઈ શક એજ,
આશકનો અંજમ છે". ૭૦

.....
"ઈ શક એ જ હરેક ચીજનો જેમ અવ્વલ મુકાય છે તેમ ઈ શક એ જ
હરેક ચીજનો છેલ્લો મુકાય છે". ૭૧

આશક પોતાના માર્ગમાં અડગ છે એટલે ફિરિસ્તા તેના
માર્ગમાંથી તેને હટાવવા માટે તેને ધમકી આપે છે, પરંતુ મજનૂ
તેનાથી ગભરાયા વગર સ્પષ્ટ સંબોધમાં જણાવે છે કે : "જેને તૂ
મ્હાફ દિલ સમજે છે તે તો દિલદારનો, નકશો છે યા નકકલ છે
હૂબહૂ ! અસલ તો તે છે, કે જે એક જ છે - છે અને હમેશ જ છે.
બદનમાં બદન તે છે - ર-હમાં ર-હ તે છે". ૭૨
..... "ખયાલે ઈ શકની એક જ રોશની ઝગઝગી રહી છે - એજ
રોશની - એ જ નૂર - એ જ હુસ્ને સનમ - એ જ એ જ અનામી
નામ - લેલ લહકક ! લેલ લહકક !" ૭૩ "મ્હને
ડરાવવાની તો ત્હારી બધી જ કોસિષ ફોકટ છે ફિરિસ્તા !
સબબ ડર જેવી કોઈ બાબત હકીકતમાં છે જ નહીં - અને દોઝખ ?
જે ઈ શકને પિછાની ન શકે - જે ઈ શકની કદર કરી ન શકે અને
ઈ શકનાં કદમની ખાક જે ચૂમી ન શકે, તે ત્હારાં બેહિસ્તનો
રહેનારો હોય તો પણ ; હકીકતમાં એ ઝિ-દગી દોઝખની જ છે". ૭૪

દુનિયાદારીની દષ્ટિ ખુદ ખુદીમાં અને બદનની જ ખૂબસૂરતીમાં
માને છે. સાચો આશક માશુકની રૂહમાં ખુદાની ખુદાઈ જ જુએ છે.
એની આખ મિટ્ટીની નથી, ખુદ શરાબની પ્રેમની બનેલી છે. મજનૂના
છેલ્લા ઉદ્દગારોમાં ફિરિસ્તાને તેની બધી દલીલોનો ઉત્તર મળી
બય છે": "ઈ શકના ઘેલા ધવામાં જ કિસ્મત બડભાગી છે,

૭૦. એજન, પૃ. ૫૦

: ૭૧. એજન, પૃ. ૫૧

૭૨. એજન, પૃ. ૫૨

: ૭૩. એજન, પૃ. ૫૨ : ૭૪. એજન, પૃ. ૫૩-૫૪

ફિરિસ્તા ! દુનિયાદારીને પ્યારી જોનારી આખી મિટ્ટીની છે ને ખુદ, ખુદાઈ દીદાર જોવાને બદલે તે મિટ્ટી જ જુએ એમાં કોઈનો કશો ઇલાઝ છે જ નહીં. કહેવાનું કહી શકાય તેટલું ઝબાન કહી શકે મગર મ્હારી આખો ત્હને, શી રીતે લગાડું ? ત્હારી ખુદીને તૂં છોડી દે ને બેસી, જો મ્હારી મસ્નદ પર કે શું દેખાય છે. ત્હને ? ઓ ઇઝરાઈલ !"^{૭૫}
 "ઈ શ્ક જેની માશુક તે આશક. આશક એટલે માશુકનું દિલ. ને માશુક તારા અલ્લાહની આખ".^{૭૬}

ફિરિસ્તાની કસોટીમાંથી મજનૂં પાર ઉતરે છે. અને લેલાંના આવાઝથી ખુદ અલ્લાહ ઇઝરાઈલને આ પ્રમાણે કહે છે :
 "દોસ્ત છે મ્હારો મજનૂં - પ્યારો છે મ્હારો એ જ્યાં જ્યાં,
 એ કદમ મૂકશે ત્યાં ત્યાં બેહિસ્તથી અવ્વલ બનાવીશ, આપીશ એને એની લેલાં - ખુદ હૂં એની લેલાં બન્યો છું બનૂં છું ને બન્યા કરીશ".^{૭૭}

.
 "અલ્લાહ ઇશ્કનો ગુલામ છે, પ્યારનો તાબેદાર છે ને આ દુનિયારૂપી દરિયાવમાં આશકનો બેડો પાર છે. જેને મ્હારી ગરઝ છે તેણે પોતાની અકકલ છોડી દઈને આશક થવું - પાગલ થવું ને આવા જોગી થવું સબબ, આવાના જ હાથમાં માઢી દાનાઈના ફૂલ ખબનાની, ચાવીઓ હૂં આખરે બખ્શિસ કરૂં છૂં".^{૭૮}

‘સાગર’ના આ સંવાદનું વસ્તુ બીજા ત્રણે સંવાદોથી સિન્ન પ્રકારનું હોઈ તેની નિરૂપણશૈલી પણ વિશિષ્ટ પ્રકારની છે. ઇશ્કેમબઝી અને ઇશ્કે હકીકીમાં વસ્તુતઃ કશો ભેદ નથી. પોતાની

૭૫. એજન, પૃ. ૫૭ : ૭૬. એજન, પૃ. ૫૮

૭૭. એજન, પૃ. ૬૦ : ૭૮. એજન, પૃ. ૬૦

સૌંદર્યમૂર્તિમાં આશક પરમ પ્રેમની ભાવના નિહાળી શકે તો સાચા પ્રેમની અને તે દ્વારા પ્રેમ જીમનો સ્વાનુભવ જીવનમાં સિદ્ધ કરી શકે. સૂફીવાદનો આ સિદ્ધાંત મજનૂના પાત્ર દ્વારા તર્કયુક્ત દલીલો દ્વારા સાગરે સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. આ સંવાદની વિશેષતા એ છે કે બન્ને પાત્રો વચ્ચે ખૂબ સાહજિકતાથી સંવાદલેખકે પાત્રને અનુભવ ભાષા તેમજ શૈલી પ્રયોજ્યાં છે. માત્ર કોઈ ભાવના અસિવ્યક્ત કરવા માટે જ લખાયેલા સંવાદ કરતાં આ સંવાદના પાત્રાલેખનમાં પાત્રોનું વિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વ સાગર ઉપસાવી શક્યા છે. મજનૂના ઉદ્દગારોમાં આશકની મસ્તદશાનું નિરૂપણ તેમજ પોતાની માશુકના પ્રેમમાં અનન્યતા, અડગ શ્રદ્ધા અને જગત પ્રત્યેની લાપરવાહીનું પણ દર્શન થાય છે. પોતાની માશુકના પ્રેમમાં નિષ્ઠા, અડગ શ્રદ્ધા અને ધૈર્યને કારણે તે ફિરિશ્તાની અનેક પ્રકારની ધમકીઓને પણ વશ થતો નથી, એટલું જ નહિ પણ બુદ્ધિયુક્ત દલીલો દ્વારા ફિરિશ્તાને પોતાનો માર્ગ મઝહુબ પ્રમાણેનો સાચો માર્ગ છે એની ખાત્રી કરી આપે છે. વસ્તુની નાટ્યક્ષમતામાં જોરદાર ભાષાશૈલી તેમ જ પાત્રના વ્યક્તિત્વને અનુરૂપ ભાવનાની સચોટ અસિવ્યક્ત પણ ઉપકારક બની રહે છે.

‘સાગર’ની વિચારધારા પર પડેલી સૂફીવાદની પ્રબળ અસર આ સંવાદના વસ્તુના નિરૂપણમાં પણ જોઈ શકાય છે. ‘સાગર’ની ભાષાશૈલીમાં પ્રવાહિતા, જુસ્સો, પ્રાસાદિતા અને કાવ્યમયતાને કારણે અસિવ્યક્તમાં પણ લેખક વેધકતા અને સચોટતા સાધી શક્યા છે. સંવાદનું લાક્ષણિક અંગ - પાત્રો વચ્ચેના કોઈ સંઘર્ષનું નિરૂપણ અથવા તેની પરાકાષ્ટાનો અનુભવ વાચકને થતો નથી. એટલે નાટ્યાત્મક પરિસ્થિતિને ઉપકારક એવા સંઘર્ષનો અભાવ આ

સર્વાદની સૌથી નબળી કડી છે. માત્ર સિધ્ધાંત નિરૂપણના હેતુ માટે જ આ સર્વાદનું આલેખન થયું છે અને સર્વાદલેખકે પોતાનો એ હેતુ સફળતાપૂર્વક સિધ્ધ કર્યો છે એમાં શંકા નથી. સિધ્ધાંત નિરૂપણની સચોટ અભિવ્યક્તિ તેમ જ પાત્રને અનુરૂપ મસ્તી જુસ્સો અને લક્ષ્યવેધી ભાષાશૈલી આ સર્વાદનું મહત્વનું અંગ છે. ભાવપ્રધાન શૈલીમાં લખાયેલા સર્વાદોમાં આ સર્વાદ વિશિષ્ટ સ્થાન પ્રાપ્ત કરે છે.

: ૪ : ગુરુ મચ્છે-દરનાથ અને ગુરુ ગોરખનાથ :-

ગુરુ મચ્છે-દરનાથ અને ગુરુ ગોરખનાથનો આ સર્વાદ "સ્વાનુભવ, શાસ્ત્ર અને પ્રેરણા મિશ્રિત હોઈ ગુરુના ધરની એટલે કે પરમાત્માના પ્રદેશની અજબ અજબ વાતો આપણને કહી બચ છે અને જ્યાં કાલનો વ્યાપ નથી એવા અનુભવના પ્રદેશમાં આપણને સહજ પ્રવેશ કરાવે છે".^{૭૬}

આ સર્વાદનું વસ્તુ આધ્યાત્મિક અનુભૂતિ પર આધારિત છે : "કેવળ ભક્તિ જ નહીં પણ ગુરુપ્રજ્ઞાને ભક્તિ અને પ્રજ્ઞાનનું અદ્વૈત, ભગવાન કપિલદેવનું નિરીક્ષવર સાંખ્ય નહીં પણ ભગવાન પર્લજ સિનું સૈશવર સાંખ્ય, શાસ્ત્રર લખવાનું તે તો ધોયેલા દિલ ઉપર - કાગળ ઉપર નહીં અને સાચો યોગ તે તો રાજયોગ જ ; નહીં કે હઠયોગ - આવા કંઈ કંઈ સ્વાનુભવ મંત્રો આ ટૂંકા પણ રહસ્યપૂર્ણ સર્વાદમાં આ સન્ત પુરૂષે આપણને આપ્યા છે".^{૮૦}

સહજવસ્થાનો પોતાનો સ્વાનુભવ સમજવતાં ગુરુ મચ્છે-દરનાથ શિષ્ય ગોરખને આ પ્રમાણે કહે છે :

૭૬. ગુરુ મચ્છે-દરનાથ અને ગુરુ ગોરખનાથ - શ્રી સાગર શ્રમ
ગ્રન્થિમાળા પુષ્પ ઉર્જુ પ્રસ્તાવના - યોગીન્દ્ર જ. ત્રિપાઠી પૃ. ૨
૮૦. એજન

ઓહાંગ મર ગયે સોહાંગ મર ગયે !

મર ગયે અજપા બધ !

ચલો ગોરખ ! વો ધર જઈયે,

જહાં નહીં કાલ્પકો વ્યાય

ગુરુ ગુરુ ગુરુ દેવકી જય !^{૮૧}

ગોરખના મુળે પણ સાગર સહજવસ્થાના સ્વાનુભવની ભૂમિકા જ સમજાવે છે : "પોતે તો, પ્રભુ ! નિરન્તરના એ ધરમા" જ વસી રહ્યાં છો. જિસ ધરમે ન તો હે જનેકા ઔર ન તો હે આનેકા".^{૮૨}

જગતને જોવાની સાચી દષ્ટિ - પરમાત્મા સાથેની અભેદમયતા આ સ્વાનુભવ માટે ભક્તિ અને શ્રદ્ધાનું મહત્વ આ પ્રમાણે ગુરુ મચ્છે-દરનાથ પોતાના શિષ્યને સમજાવે છે : "પણ, બધ્યા, એમ એકલી ભક્તિની જ શુદ્ધ દષ્ટિથી આ અખિલ નાટકનું સમાધાન આપણે નહીં કરીએ. વાત સત્ય છે કે એકલી ભક્તિની જ શુદ્ધ દષ્ટિ આ અખિલ નાટકનું સુ-દર સમાધાન કરે છે".^{૮૩}

ચિત્તશુદ્ધિ વિના ગમે તેટલો પુરુષાર્થ પણ નકામો નીવડે છે. આત્મસાધના માટે ચિત્તશુદ્ધિ - હૃદયશુદ્ધિનું મહત્વ સમજાવતાં ગુરુ શિષ્યને આ પ્રમાણે ઉદબોધે છે : "આપણું શાસ્તર સખવાને ધોયેલા દિલ વગર બીજી કોઈ ભૂમિકા ત્રિકાલમાં યે પાત્ર નથી. ભગવાન શંકરાચાર્યજી ઔર વેદાન્તકે આચાર્ય લોગ ઉસીકો હિ ચિત્તશુદ્ધિ કહૈ રહે હે".^{૮૪}

૮૧. ગુરુ મચ્છે-દરનાથ અને ગુરુ ગોરખનાથ પૃ. ૪

૮૨. એજન, પૃ. ૫

૮૩. એજન, પૃ. ૫

૮૪. એજન, પૃ. ૬

આ ત્માનુભવની મસ્તી, ગૂઠ આ ધ્યાત્મિક સત્યોની સંક્ષિપ્ત સચોટ અભિવ્યક્તિ તેમ જ વેદાન્તની ગહનતા આ સંવાદનું વિશિષ્ટ લક્ષણ બની રહે છે. માત્ર એક જ દિવસની ગુરુ શિષ્યની ટૂંકી છતાં વિશદ ચર્ચાના નિરૂપણમાં સાગર ની લાક્ષણિક શૈલી તેમ જ મસ્તી ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે.

તંત્રી લેખક તરીકે સાગર :-

મોઠ બ્રાહ્મણ જ્ઞાતિના અભ્યુદય માટે સમાજસુધારણાની ભાવનાથી સાગર ઈ.સ. ૧૯૦૮માં સરખેજમાં મોઠ બ્રાહ્મણ શુભેચ્છક મંડળની સ્થાપના કરી હતી. આ મંડળના આશ્રયે પોતાના તંત્રીપદે સાગરે 'મોઠ બ્રાહ્મણ શુભેચ્છક' માં સિકનો પ્રારંભ કર્યો. ૮૫ ઈ.સ. ૧૯૦૮ના અન્યુચારીના પ્રથમ અંકમાં આ માં સિકનો ઉદ્દેશ સમજવતાં તંત્રીપદેથી સાગરે પોતાની સમાજસેવાની નિસ્વાર્થ ભાવના દર્શાવી હતી. બુઓ : "આપણા સમાજની હાલની સ્થિતિ જો રહડતી જતી ને હોય તો તે સમ્બન્ધી વિચારો અને ઉપાયો કરવાની જોખમદારી સમાજમાંના દરેક કેળવાયેલા મનુષ્યને શિર છે અને તે લહેનું ન નિવારી શકાય તેવું કર્તવ્ય છે. દરેક જણ પોતાના જ્ઞાન અને અનુભવનો લાભ, આખા વર્ગને આપવાને જન્મથી જ બંધાયેલો છે. સમાજની રહડતી કે પડતી સમાજમાંના દરેક મનુષ્યનો સાથે એકલો તો નિકટ સમ્બન્ધ રાખે છે કે વ્યક્તિ સમાજથી કહી જૂદી થઈ શકે જ નહીં. હાલનો દેશકાળ સૌએ એકતાની સાંકળથી જોડાઈને સાથે રહી કર્તવ્ય કરવાનો છે, સમ્યક્વિધારવાનો છે, અને આપણે સૌ મોઠ બ્રાહ્મણ સંજ્ઞા ધરાવનાર બંધુઓ પરસ્પર વિચારોની

૮૫. આ માં સિક પત્રનો જન્મ સરખેજના મોઠ બ્રાહ્મણ શુભેચ્છક મંડળના ઉત્તેજનને આભારી છે. - મોઠ બ્રાહ્મણ શુભેચ્છક પુસ્તક ૧ - અંક ૧ અન્યુચારી ૧૯૦૮ પૃ. ૬

આપ હે કરી શકીએ એક બીબના સમાજની સ્થિતિ બણી શકીએ,
એકબીબનાં હૃદયો સમજી શકીએ. . . . આપણે સૌ પરસ્પર .
સ્નેહ કરવાનું શિખીને એકચ કરીએ એ સઘળાં કાર્યોમાં એક અગત્યના
સાધનરૂપ થવાનો આ માસિક પત્રનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે. . . .
એનો ઉદ્દેશ સ્થાનિક નહીં પણ સાર્વત્રિક અને સામાજિક છે. . . .
આવો વિશાળ ઉદ્દેશ રાખીને સમસ્ત સમાજની સેવા કરવાનો આ
પત્રનો હેતુ છે".

સમાજસેવાના આ સામુહિક યજ્ઞમાં સમાજના વૃદ્ધ અને અનુભવી
પુરુષોને પોતાના આશીર્વાચનોથી વધાવી - નિભાવી લેવા માટે
સાગરે ઉમિંસપૂરક સંવેગી કાવ્યમય બાનીમાં આ પ્રમાણે વિનંતી
કરી છે. "આપ આ પત્રના અભ્યુદય માટે માગલિક મન્દ્રોચાર અને
સુભાષિત સ્તોત્રોનો ધોષ કરી એના સ્થૂણમાં સૂક્ષ્મ તત્વો ઉમેરાય
એવા સંકલ્પો નિશ્ચિન પ્રેર્યા કરજો ! તહમે આ પત્ર તરફ સ્નેહભાવ
રાખજો અને તહમારા સ્નેહીઓની યાદીમાં આ પત્રનું નામ ઉમેરજો !
કવિઓ, લેખકો, સુધારકો અને શિક્ષિત સજ્જનો ! તહમે આ પત્રને
સમાજની સેવાનું એક સાધન સહમજીને, તમારા વિચારો ધ્વારા
સમાજની સેવા કરવાનું તહમારું કર્તવ્ય સદા સ્મરણમાં રાખજો, અને
આ પત્રનું પાલન અને પોષણ કરજો". ૮૬

આ માસિક સમષ્ટિના હિતને માટે કર્તવ્યનિષ્ઠા રાખીને
સમાજના બન્ધુઓના હૃદયની વિશાળતા વધારવાનું સાર્યુ સાધન બની
રહે એવી સહભાવના સાથે પ્રેમસ્વરૂપ પરમાત્માને ઉપસાહારમાં કરેલી
વિજ્ઞપિત તંત્રીના સામ્ય હૃદયની ભાવના તેમ જ વ્યકિતત્વને યથાર્થરીતે
અભિવ્યક્ત કરે છે. "તહારી નિઃસીમ દયાને લીધે જ જે માગલિક

કાર્યને આજે અમારે હસ્તે આરમ્ભ થાય છે તે કર્તવ્યપ્રવર્તનમાં, તું સત્યસ્વરૂપ, જ્ઞાનસ્વરૂપ, અનન્ત જગદીશ્વર, અમારા દીન હૃદયનો નિયામક થજે ! સમાજના હિતમાં વ્યક્તિનો સ્વસ્નેહ અને સ્વહિત સમાઈ જાય અને વ્યક્તિના હૃદયમાં સમષ્ટિના હિતને પહેલું સ્થાન મળે એમ અમારા અને અમારા વાચક બંધુઓનાં હૃદયમાં વિશાળતા વધારવાનું આ માસિક પત્રને એક ખરેખર સાધન બનાવજે". ૮૭

આ માસિક પત્રના મુખપૃષ્ઠ પર સંસ્કૃતમાં મોઢ બ્રાહ્મણ સમાજનો વિજય થાય, સુખ સમૃદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય અને સર્વને પરમાત્મા સ્નેહ માર્ગે દોરે એવી વિજ્ઞપ્તિ તેમ જ ઉપનિષદનું જાણીતું વાક્ય મુક્તિષ્ઠત જયત પ્રાપ્ય વરાન્નિબોધત પોતાના જીવનસૂત્ર તરીકે મૂક્યું હતું. સામાન્ય રીતે મોઢ બ્રાહ્મણ સમાજના રીતરિવાજોનું અનિષ્ઠ દૂર કરવા માટે, તેમ જ સમાજની સર્વપ્રકારે ઉન્નતિ થાય તેવા તમામ પ્રયત્નો કરવા માટે ડાકોરમાં યોજાયેલી "ચાતુર્વેદી મોઢ બ્રાહ્મણ કોન્કરન્સ"માં હૃદયપૂર્વક આગળ પડતો ભાગ લેનાર વકીલ દલપતરામ અલોપરામ ત્રિપાઠીને આ અકમાં શ્રદ્ધાંજલિ આપી છે. તેમ જ વાચકોને જ્ઞાતિના આગેવાન ગૃહસ્થોનાં સંક્ષિપ્ત જીવનવૃત્તાંતની માહિતી મોકલવાની પણ વિનંતી કરી છે. મોઢ બ્રાહ્મણ ના સમાજના છ વિભાગો થવા ઉપરાન્ત, ચાતુર્વેદી મોઢ બ્રાહ્મણનો પણ એક સમાજ એકત્તપણે ટકી રહી શક્યો નથી ; એટલું જ નહીં, પણ મૂળસ્થાન મોઢેરા છોડ્યા પછી છપન, દસકોશી, અઠા વિશી, બા વિશી, ઓગ્રામા અને એવા એવા ઘણા જુદાજુદા જથ્થાઓ આપણા એકત્ત સમાજમાંથી વિહિન્ન થઈ ગયા છે.

૮૭. એજન,

મોઢ બ્રાહ્મણ સમાજના આ જુદાજુદા વિભાગોમાં સંપ વધારવાનો તેમજ નિકટ વ્યવહાર - સંબંધમાં આવવાનો અને તે ધ્વારા સમાજની નવરચના કરવાનો ઉદ્દેશ મોઢ બ્રાહ્મણ શુભેચ્છક ધ્વારા 'સાગર' ધણે અંશે સફળતાપૂર્વક પાર પાડી શક્યા હોત, પરંતુ બીજું વર્ષ પૂરું થાય તે પૂર્વે આ માસિક સાગર ને પોતાના સત્ય, નિષ્પક્ષપાતી, નીડર વ્યક્તિત્વને કારણે જ્ઞાતિજનો તરફથી પૂરતો સહકાર ન મળતાં બંધ કરવું પડ્યું. તંત્રીક્ષેપક તરીકેની કર્તવ્ય નિષ્ઠા, વિગતોની ચોકસાઈ, સત્ય અને પ્રમાણિકતા તેમ જ સાચ દક્ષીથી વિચારોની નિષ્ણિત રજૂઆત 'સાગર'ના તંત્રીક્ષેપોમાં તેમજ પ્રાસંગિક નોંધમાં જોઈ શકાય છે. "મોઢ બ્રાહ્મણ શુભેચ્છક"ના પ્રથમ અકમાં પ્રાસંગિક નોંધમાં દેશકાળની પરિસ્થિતિ પ્રમાણે ઉચ્ચ કેળવણીની આવશ્યકતા પર ભાર મૂકતાં સમાજના દરેક ગામની ડિરેક્ટરી - વસ્તીપત્રક - તૈયાર કરવાની દરેક ગામના કેળવાયેલા આગેવાન અનુભવી મનુષ્યોની જવાબદારી પરત્વે પણ અગુલ્લિ નિર્દેશ કર્યો છે. જુઓ : "બીજી જ્ઞાતિઓમાં ઉચ્ચ કેળવણી ક્ષીણેલા અનેક પુરૂષો દેશની જુદી જુદી હિલચાલોમાં આગેવાની ભર્યો ભાગ લે છે, ત્યારે આપણી મોઢ બ્રાહ્મણની જ્ઞાતિમાં ઉચ્ચ કેળવણી ક્ષીણેલા પુરૂષોનો જ અભાવ છે. આનાં કારણ અને ઉપાય શોધી કાઢવાની આપણી સૌની અગત્યની ફરજ છે".^{૮૮} દરેક ગામના વસ્તીપત્રક અંગે સૂચના આપતાં પોતાના ગામથી જ આ કાર્યનો પ્રારંભ કર્યાનો ઉલ્લેખ પણ એમાં છે : "સરખેજની ડિરેક્ટરી અમે તૈયાર કરાવવાની શરૂઆત કરી છે, અને બીજા ગામોએ પ્રયત્ન કરે એમ આ પ્રસંગે સૂચના કરીએ છીએ. ડિરેક્ટરી થી થતાં લાભ સૌ કોઈને અણીતા છે".^{૮૯}

૮૮. એજન, પૃ. ૧૪

૮૯. એજન,

જુદા જુદા વિષયો પર ત્વે છેલ્લામાં છેલ્લી મા હિતી પોતાના મા સિક્કમાં આપવાનો ઉત્સાહ તેમજ ખત બીજા જ અંકમાં જોઈ શકાય છે. તે સમયના ડેપ્યુટી ઇન્સ્પેક્ટર રા.સા. મયારામ શંભુનાથના પુસ્તક "કચી કચી ન્યાતો કન્યાની અછતથી નાની થતી બચ છે તેનાં કારણો તથા સુધારો કરવાના ઉપાય વિષે નિબંધમાંથી" મોઢ બ્રાહ્મણ વિષે કરેલી નોંધ વિસ્તારપૂર્વક પ્રગટ કરી છે. એમાંથી તંત્રી તરીકે નીચેના મુદ્દાઓ પર ત્વે સમાજસુધારક સાગરે ખૂબ ભાર મૂક્યો છે. : ૧ : "કુળાકુળનો ભેદ ના રાખવો, : ૨ : બાળ વિવાહ નિષેધ, : ૩ : વૃદ્ધ વિવાહ નિષેધ, : ૪ : એક જીવતાં બીજી સ્ત્રી ન કરવી, : ૫ : કન્યા વિક્રય નિષેધ, : ૬ : તડ વગેરેના સંધળા ભેદ મિટાડી દેવા, : ૭ : ન્યાતના સારા સારા સમજુ અને વિચારવંત માણસોએ મળી તન, મન, ધનથી શ્રમ લઈ, પરસ્પર એકતા કરી સારાસારાં કાર્યો આદરવા." ૬૦

"આર્યોની ઉન્નતિના ચાલુ ચર્ચાતા સામાન્ય વિષયો"માં સ્વદેશી ખાંડ વાપરવાનો આગ્રહ, કેળવણીનો પ્રચાર, સ્ત્રી કેળવણી, સમાજના અનિષ્ટો તેમજ સ્થિતિ સુધારવા માટે માર્ગદર્શન તેમજ સ્વદેશભક્તિ વિષયક - એમ વિભિન્ન વિષયો ઉપર વિભિન્ન લેખકોનાં મતવ્યો રજૂ કરવામાં આવતા. રાજનીતિ વિજ્ઞાનના વિભાગમાં સમાજની ચડતી-પડતી તેમ જ સ્ત્રીપુરુષોનું કર્તવ્ય તેમ જ સ્વદેશભક્તિ વિષયક લેખો પ્રગટ થતાં. જ્ઞાતિના પત્ર તરીકે જ્ઞાતિના જુદા જુદા મંડળોના સમાચાર પણ આપવામાં આવતા. દરેક મંડળનો ટૂંકો અહેવાલ પણ પ્રગટ કરવામાં આવતો. જુદાંજુદાં પુસ્તકોનાં અવલોકનોનો સ્વતંત્ર વિભાગ તેમ જ ચર્ચાપત્ર અને તેના પ્રત્યુત્તરનો વિભાગોનો પણ આ પત્રમાં સમાવેશ થતો.

‘મોઠ બ્રાહ્મણ શુભેચ્છક’ના જુદાજુદા અંકોની તંત્રીની પ્રાસંગિક નોંધ તેમ જ તેમના કાવ્યો અને કેટલાંક પુસ્તકોનાં અવલોકનો પરથી જ્ઞાતિની સુધારણા અને નવરચનાની દિશામાં જગૃતિ લાવવાના ‘સાગર’ના પ્રયત્નો જોઈ શકાય છે. સમાજની ધર્મ, કેળવણી, તેમ જ સંસ્કારમાં થતી જતી અવનતિ દૂર કરવાના પ્રયત્ન લેખે આ માસિકનો ફાળો નોંધપાત્ર ગણી શકાય તેવો છે. સમાજસુધારણાની દિશામાં પાયાનું કામ કરનારાઓમાંના એક તરીકે આ માસિક ધ્વારા તેના તંત્રીએ કરેલા મહત્વના કાર્યોનો ઉલ્લેખ કરવો અનિવાર્ય બની રહે છે.

અમદાવાદની મોઠ બ્રાહ્મણ જ્ઞાતિમાં મતલેદ પડતાં જ્ઞાતિના આગેવાન પુરુષોને ઉદ્દેશીને એક પ્રાસંગિક નોંધમાં તંત્રીએ આ પ્રમાણે નિર્દેશ કર્યો છે : "અતિશય દિલગીરી સાથે અમારે આ બનાવની નોંધ લેવી પડે છે. આપણે સઘળા બ્રાહ્મણો છીએ. ઋષિ મુનિઓનાં સન્તાનો છીએ, અને બીજા તમામ વર્ણના લોકોને ખરે માગે દોરવાનું આપણું બ્રાહ્મણોનું કર્તવ્ય છે. આપણે પોતે જ જો ખરેખર વિજત્વ મેળવીએ નહીં, માત્ર નામના જ બ્રાહ્મણો રહીએ, અને તે છતાં પણ, શ્રેષ્ઠતાનો દાવો કરીએ તો હાલના આગળ વધેલા જમાનામાં આપણું માને કોણ ? ખરેખર, બ્રાહ્મણોએ તો સૌથી પહેલું બગવું જોઈએ કેમકે તમામ વર્ણના ગુરુઓને શિર તો ધણું વધારે જોખમ રહેલું છે. આપણે પોતે નહાની નહાની વાતોને આગળ કરી, પરસ્પર જૂદા થઈ જઈએ તો બીજા જ્ઞાતિઓને આપણે કર્તવ્યના કે ઉદારતાના પાઠ શી રીતે શીખવી શકીએ ? શારીરિક માનસિક અને આધ્યાત્મિક - સઘળી બાબતોમાં આપણે પાચમાલીની છેક જ નજીક આવી પડ્યા છીએ". ૯૧

અંતમાં 'સાગર' આ બાબતમાં અમદાવાદી ભાઈઓને ડહાપણ અને ગંભીરતાથી વિચાર કરવાનો અનુરોધ કર્યો છે: "આશા છે કે, કારણો ગમે તે હોય નહાનાં હોય કે મહોટાં હોય, તો પણ દરેક ભાગના સ્હમજી આગેવાનો આખા સમાજના હિતની ખાતર પોતાનો મતભેદ છોડી દેવાની ઉદારતા બનાવશે, અને છૂટા પડી ગયેલા - તૂટીને છિન્નભિન્ન કરી નાખેલા કુઠડાઓની આખી માળા બનાવી પોતાના સમાજને નવા એકત્વતાના બળથી દીપાવશે". ૯૨

૭ મોઠ બ્રાહ્મણના જુદાજુદા જથ્થાઓના ગામોની યાદી પણ પ્રાપ્ત કરી પ્રગટ કરવાની પ્રજ્ઞા સિકાનો પ્રારંભ ત્રીજ અંકમાં થાય છે. નવસારીના શ્રી ભાલચંદ્ર રવિશંકર જયોતિષીની "સુરત અઠ્ઠા વિંશી મોઠ વિપ્ર વસતિ સ્થળ"ની યાદીનો એક નમૂનો આ પ્રમાણે છે :-

"જલાલ પોર આમળી વચેર આટ વેસમું ;
ધનો રિ ચીખલી વરો ઠિ પૂણિ આબરાવમું,
વલ્સાડ નાગસારિકા મરો સિ પોસરા ગણો,
ખસાડ ધર્મ સૂરતે વસે છે મોઠ બ્રાહ્મણો". ૯૩

જ્ઞાતિમાં થયેલાં આગેવાન પુરૂષોનાં ખેદજનક મરણોની નોંધ લેતાં 'સાગર' જુવાન મરણો પાછળ થતાં જમણવારના અનિષ્ટ પર આ પ્રમાણે વેધક કટાક્ષ કર્યો છે: "આવા પ્રશ્નો આપણને કયો પાઠ ભણાવી શકે ? એવું તે કોણ માની શકે, કે આવા પરમ શોકના પ્રશ્નો - સાંભળીને વજ્ર જેવી છાતી પણ ફાટી બચ એવી હૃદયારની રોકકળ વચ્ચે પણ, ધીની ધારો વહેવરાવીને વધારે કીર્તિ મેળવવાનું દુનિયાદારીનું ડહાપણ બતાવાશે ? પરંતુ નોંધ

૯૨. એજન, પૃ. ૨૯

૯૩. એજન, પૃ. ૩૫

લેતાં, એ ભાઈઓના મૃત્યુથી થતાં શોકમાં ઉલ્ટો વમણો વધારો થાય છે કે, એક બાજુએ શારીરિક સગપણ વિના જ ભાઈઓની આખોમાંથી યોધાર આસૂ વહેતાં હતાં, અને બીજી બાજુએ શારીરિક સગપણના સમ્બન્ધી જનો-પોતાને શિક્ષણનો અને નિપુણતાનો, કે વ્યવહારની કુશળતાનો ચાંદ મળેલો કહેવરાવવા છતાં - પોતાના યુવાન બન્ધુઓના મરણના પ્રસંગનો ઉપયોગ ઉપર ધીનાં જમણ જમાડી કીર્તિ મેળવવામાં કરતા હતાં". ૯૪

શિક્ષિત કહી શકાય તેવા ભાઈઓ પણ આત્માની સદગતિ માટે સ્થાયી પુણ્યકાર્ય કરવાનું શિક્ષણ લેવાને બદલે ધીની નદી વહેવરાવીને સ્ત્રીનું રક્ષણ કરવામાં આવા આકતના પ્રસંગનો દુરુપયોગ કરે ત્યારે ગામના સાચા ડાહ્યા પુરુષોએ નમ્રતાપૂર્વક ખરો માર્ગ બતાવવો જોઈએ. એવી સ્પષ્ટ વાત સાગરે આ પ્રાસંગિક નોંધ ધ્વારા સચોટ રીતે કહી છે : "આવા જુવાન મરણોમાં પીરસાતા ધીનો રંગ અદરથી તો રાતો જ હોય છે. અને એવું રાતું ધી જમાડવું કે જમવું એ બેમાંથી એકે કાર્ય આર્ય રૂઢિના વંશજોને તો બિલકુલ શોભે એવું કે ઘટે એવું નથી જ. એવાં રાતાં છોડી જેવાં ધી, રોકકળ વચ્ચે જમાડવાથી જ જો કીર્તિ મળતી હોય તો ઈશ્વરના રાજ્યમાં એવી કીર્તિ કરતાં નિન્દાની કિમ્મત હજારો ગણી વધારે જ અકાય છે. આપણે પ્રાસંગોએ - શિક્ષિત મનુષ્યોએ આમ નબળાઈમાં રહેવાનું નથી. ખોટે ચીત્તે હઠીલા થઈને હવે ચાલ્યા જવાનું નથી. છતાં, જો એનાં એ જ રહીશું તો આ લોક અને પરલોકમાં જવાબ દેવો બહુ જ ભારે થઈ પડશે. શિક્ષિત મનુષ્યોએ તો પોતાનું આન્તર્યજ વધારવું

જોઈએ. ખરેખરા કેળવાયેલા હોઈએ, અને શિક્ષણની અસર જો
હૃદય ઉપર થઈ હોય તો તે આચરણમાં જણાવી જોઈએ". ૬૫

માન્યતા પ્રમાણે દેહ આચરણ સમાજસુધારક સાગર ના
વ્યક્તિત્વનું વિશિષ્ટ લક્ષણ હતું. આ પ્રાસંગિક નોંધમાં જ્ઞાતિના
શિક્ષિત ભાઈઓને જૂઠી કીર્તિમાં તણાયા વગર આગળ આવીને
પોતાના દાખલાથી સમાજને પદાર્થપાઠ શીખવવાનો અનુરોધ
કર્યો છે. આ જ તંત્રી નોંધમાં ઈંગ્લેન્ડના રાજા હેન્રી બીજા અને
થોમસ બેકેટના દષ્ટાંત દ્વારા સાચા કર્તવ્યથી તસુ પણ વિચક્ષિત
થવાને બદલે પોતાના પ્રાણનું બલિદાન આપવાનો બેકેટે આપેલા
બોધનું સ્મરણ કર્યું છે. અને સ્પષ્ટ જ કહ્યું છે કે : "જો ખોટું
લાગ્યું હોય તો ખોટું લખ્યું છે એટલા માટે નહિ પણ પોતાની
અદરના બળની ન્યૂનતાને છીંધે જ છે ; કેમકે, જ્યારે શિક્ષિત
બંધુઓ બહુ જોઈને જ સત્યની અવગણના કરે, અને કીર્તિ અને
માનની તૃષ્ણામાં તણાઈ બચ ત્યારે જ્યાંથી વહાર, ત્યાંથી જ
ધાડ આવે. આશા છે કે સત્યના અધિકારી બંધુઓ તો, હજી
પણ કર્તવ્યપરાયણતામાં પોતાની સચિને અગ્રહ કરવામાં આબરૂ
ગયેલી નહિ ગણે". ૬૬

ચોથા અકમાં પ્રાર્થનામાં જ સાગરે સાચા આર્ય વ્રાહ્મીજીવનની
ભાવના પોતાના વિજીવનની દિશા કાવ્ય દ્વારા પ્રગટ કરી
છે. જુઓ :--

"ઓ દાર્યપૂર્ણ વિજીવનની દિશાએ !

ઈચ્છા પ્રયાણ કરવા ! પણ, ન્યૂનતા છે !

.....

૬૫. એજન, પૃ. ૪૩

૬૬. એજન, પૃ. ૪૪

છેદીશ કૃત્રિમ બધા પડદા નકામી
ને હું જઈશ ક્ષિત્ર-જીવનની દિશામાં".^{૬૭}

સ્વજ્ઞાતિના હિતના કાર્યમાં ઇનામી નિર્બંધો, સ્કોલરશીપ તેમ જ અન્ય પ્રકારનાં સ્મારક ફંડોનો વહીવટ કરવાનું કાર્ય પણ તંત્રીએ સ્વેચ્છાએ સ્વીકાર્યું હતું. પરિણામે "સ્વ. ગિરધરલાલ કેશવલાલ દ્રવાડી સ્મારક ફંડ", "નારાયણશંકર જેઠારામ વ્યાસ ફંડ", "સૌ. અન્નપૂર્ણા સ્મારક ફંડ", "સ્વ. ઉજમબાઈ સ્મારક ફંડ", "જસુભાઈ ચન્નોપવિત સ્મારક ફંડ" જેવાં સ્મારક ફંડોનો વહીવટ એમણે કાર્યદક્ષતાપૂર્વક કર્યો હતો. "આપણી ન્યાતનાં જુદાંજુદાં મહાળો, એમનું બાળ, એમની સત્તા અને દેશોન્નતિનાં મહાન કાર્યોમાં એમનો ઉપયોગ" - આ વિષય પરનો ઇનામી નિર્બંધ સ્વ. ઉજમબાઈ સ્મારક નિમિત્તે તેમ જ "સદ્ગુણી સ્ત્રીનો ગૃહસ્થિતર કેવો હોઈ શકે ?" ઇનામી નિર્બંધ સૌ. અન્નપૂર્ણા સ્મારક નિમિત્તે તેમ જ "સંધ્યા વ-દનાદિ નિત્યકર્મકાંડનું સશાસ્ત્ર આંતર-રહસ્ય" ઇનામી નિર્બંધ સ્વ. નારાયણ-શંકર વ્યાસના સ્મારક નિમિત્તે રૂપર્યા યોજીને લખાવ્યા હતા. પાછળથી ઇનામી નિર્બંધો માસિકમાં પણ પ્રગટ કર્યા હતા. આ સ્મારક ફંડોના વિનિયોગ અંગેની પ્રાસંગિક નોંધમાં પુસ્તકો વગેરેની મદદ તેમ જ સ્કોલરશીપ માટેના જુદાંજુદાં સ્મારક ફંડોનો પણ નિર્દેશ કર્યો છે. મોઢ બ્રાહ્મણોનું ધર્મશાસ્ત્ર "ધર્મારણ્ય"નું ભાષાંતર કરાવવા માટેની વ્યવસ્થા સંબંધી બહેરખબર ચોથા અકમાં તંત્રીએ આપી છે. અને એ રીતે એક સ્તુત્ય પ્રયાસ કર્યો છે. આ કાર્ય સફળતાપૂર્વક પૂર્ણ થઈ શક્યું નહિ. ચોથા અકમાં શ્રી મણિશંકર હરીશંકર શાસ્ત્રીના 'શ્રી શંકરાચાર્ય ચરિત્ર' પુસ્તકનું અવલોકન

કર્તુ છે. આ અવલોકનમાં 'સાગર' લેખકની પદ્ધતિ પર ત્વે આ પ્રમાણે નિર્ણયકતાથી ટીકા કરી છે : "સૂમિકામાં કેટલાક વિચારો મનન કરવા બાગ છે, પરંતુ ઘણે સ્થળે ગ્રંથકારે પોતાના વિચારોથી પ્રતિકૂળ સિદ્ધાન્ત ધરાવનારાઓ ઉપર તથા સુધારા ઉપર બહુ સખ્ત ભાષામાં આક્ષેપો કર્યાં છે. શાસ્ત્રોનાં સમ્પૂર્ણ પ્રમાણોનો ઉલ્લેખ કર્યાં વિના જ આવા કરડા આક્ષેપો કરવાની પદ્ધતિ અમે પસંદ કરતા નથી". ૯૮

શ્રી ભાઈલાલ જમનાશંકર ઉપાધ્યાયની નવલકથા "દર્પણ" ભાગ - ૧, ૨, ૩ તથા શ્રી ભોગી-દ્વારાવ રતનલાલ દિવેટીયાની નવલકથા "ઉષાકાન્ત"નાં અવલોકન આઠમા અંકમાં પ્રગટ થયાં છે. આ અવલોકન પર ત્વે પ્રારભમાં જણાવ્યું છે તેમ, "૨૧. ઉપાધ્યાયની આ નવલકથાનું સાહિત્યના સૂક્ષ્મ દષ્ટિબિંદુને મધ્યમાં મૂકી અવલોકન કરીએ તો ઘણું વધારે કહેવાની ઇચ્છા થઈ આવે તેવું છે, પરંતુ ગ્રંથ વિવેચન એ આ માસિક પત્રનો વિશિષ્ટ ઉદ્દેશ છે જ નહિ". ૯૯

"દર્પણ નવલકથામાં વસ્તુ સંકલના અને ભાષા વગેરેમાં ઉચ્ચ આદર્શની કેટલીક ન્યૂનતા" ૧૦૦ ની ટીકા તેમ જ સ્વદેશની પરિસ્થિતિનું બરાબર ચિત્ર ચિતરી આપવામાં 'ઉષાકાન્ત'ના લેખકનો સફળ પ્રયત્ન હોવા છતાં રક્ષકતિ કરનારા બે પ્રસંગોની કલ્પના તેમ જ દિવેટીયાના કેટલાક ક્ષિણ અને અશુદ્ધ પ્રયોગોનો નિદેશ વિવેચક તરીકેનું 'સાગર'નું તાટસ્થ્ય સૂચવે છે. ૧૦૧

ચોથા અંકમાં ધર્મજ મોઢ હિતવર્ધક સમાજ, જલાવાડી મોઢ સમાજ, સુરત અઠૂા વિસી, કલોલ અને સરખેજનો સમાજ તેમ જ પાંચમાં

૯૮. એજન, પૃ. ૬૪ : ૯૯. એજન, પૃ. ૧૨૯

૧૦૦. એજન, / : ૧૦૧. એજન, પૃ. ૧૨૯-૧૩૦

અકમાં મોઢેશ્વર સમાજ, વડોદરા, મોઢ મિત્ર મંડળ કપડવણજ વિગેરે મંડળોનો પરિચય તેમ જ તેમના ધ્વારા થતી વિલિન પ્રવૃત્તિઓનો પણ નિદેશ કર્યો છે. મે ૧૯૦૮ના પાંચમા અકમાં પોતાના જ ગામમાં, પોતાના જ કુટુંબમાં, દેવલોક પામેલી ૧૨ વર્ષની છોકરીના બારમા નિમિત્તે કરવામાં આવેલો જમણવાર અને તેમાં ભાગલેનાર શિક્ષક ભાઈબેનોની માનસદશા પર તીવ્ર કટાક્ષ '૧૨ વર્ષની બાળકીના બારમાના' બહુઆ માં તંદ્રીનોંધમાં કર્યો છે. જુઓ : "જે શિક્ષકો કેળવાયેલા કહેવરાવવા છતાં આવા ન્હાનાં બાળકનાં બારમાના બહુઆ જમતાં પણ વ્રાસ ન પામે એ શિક્ષકો આપણાં બાળકોનો "મનુષ્ય" શી રીતે બનાવી શકે. એ અમારા ખ્યાલમાં આવતું નથી. ધ્વારકાની છાપ ભઈ આવનાર દરેક સાધુનાં હૃદયમાં સુજનતાના સંસ્કાર હોવા જ જોઈએ એવો કઈ નિયમ નથી, તેમ, અમને લાગે છે કે, શિક્ષણની કોલેજોના ચરખામાં એ ચાર વરસ પીલાઈ આવીને ગમે તે રીતે શિક્ષકની જુઠી છાપ મેળવી આવનારા-ઓમાં "શિક્ષક" તરીકેની ખરી લાયકાત કે "મનુષ્ય"ના સંસ્કાર નહિ જ આવતા હોય".^{૧૦૨}

આ પ્રાસંગિક નોંધમાં તંદ્રીના હૃદયનું દુઃખ - વેદના તેમ જ સમાજની દુર્દશા કરનાર આવા શિક્ષણધારીઓ પરત્વે તિરસ્કાર અને અનુકંપાની ભાગણી પ્રગટેલી જોઈશકાય છે. સરખેજના કેટલાક ગૃહસ્થોની મદદ ધ્વારા અમદાવાદમાં અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓ માટે એક બોર્ડિંગ સ્થાપવાની યોજના અંગેની સૂચના પણ આ અકમાં છે. એનું કાર્યવાહક તંત્ર તંદ્રીએ પોતે સ્વીકાર્યું હતું. આ દિશામાં

થયેલા સ્તુત્ય પ્રયત્નોનો ઉલ્લેખ કરવો અનિવાર્ય બની રહે છે. જો કે વ્લેક માસ પછી જ પૂરતા સહકારના અભાવને કારણે "સરખેજ બો ડિંગનું અવસાન"ની જાહેરાત લખીને કરવી પડે છે.^{૧૦૩}

અમદાવાદમાં એક મકાન ભાડે રાખીને, ખર્ચ પૂરતાં સાધનો મેળવીને વિદ્યાર્થીઓને રહેવા જમવાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી. માસિક રૂ. ૫-૦ દરેક વિદ્યાર્થી પાસેથી લેવામાં આવતા બાકીના ખર્ચ માટે ફંડ ઉભું કરવામાં આવ્યું હતું. સાર્વત્રિક હિતનું આ કાર્ય પૂરતી મદદ અને અનુકૂળતા તેમ જ સહકારને અભાવે સફળતાપૂર્વક લાંબા સમય સુધી ચાલી શક્યું નહીં.

છટ્ટા અકમાં જુવાન મરણોના અજુગતાં જમણવાર અગે સાગરે કડક શબ્દોમાં આ પ્રમાણે ટીકા કરી છે : "આવાં જુવાન મરણો નિમિત્તે ન્યાતને જમાડવામાં આવતું મિષ્ટાન્ન કેવળ અજુગતૂ છે એટલું જ નહીં પણ શાસ્ત્ર મર્યાદા અને માનવન્ત પૂર્વજોની આજ્ઞા વિરુદ્ધ છે. આવા વ્રાસનાં જમણ જમાડવાથી પુણ્ય થાય છે, એવું માનનારની જુઠી દલિલ હવે બિલકુલ ટકી શકે એમ નથી. ખરી હકીકતતો એ છે કે, આવાં જમણવારો કરવાથી આપણે આપણી સમષ્ટિના વાતાવરણમાં ઉલટાં અસ્વસ્થ, અશુદ્ધ અને અસંખ્ય આસુરી તત્ત્વોને ઉમેરો કરીએ છીએ, એટલું જ નહીં પણ, આપણા હૃદયમાં કઠોરતા, પામરતા, સંકોચ અને અવિધાજન્ય કલેશ વગેરે વિરોધી ગુણોનાં પરમાણુઓને જાણી જોઈને દાખલ કરીએ છીએ. ... ન કરવાનું પ્રેત જોજન જેવું જમણ કરીએ છીએ. ... આ તે આપણું ડહાપણ કે મૂર્ખતા ?" ^{૧૦૪}

૧૦૩. એજન, પૃ. ૧૨૨

૧૦૪. એજન, પૃ. ૮૫

‘અસુર ભોજનનો વ્રાસ અને અધર્મ’ શી ધિક્ક હેઠળ આ જ તંત્રીનો ધર્મમાં સમાજના આ અનિષ્ટને કારણે થયેલી પડતીનો નિદેશ કરી સખત શબ્દોમાં પ્રહારો કર્યો છે. જે તંત્રીના દઢ નિર્ણય, હિંમત સત્ય-નિષ્ઠાનું તેમ જ પ્રબળ વ્યક્તિત્વનું દર્શન કરાવે છે. જુઓ : “બ્રહ્મ ભોજનના પુણ્યકાર્યને નામે જુઠી અને ખોટી રીતે ન્યાતો જમાડવાની રૂઢિને વશ થઈ જઈ કીર્તિનો આધાર એવાં નહીં જમવાનાં જમણો ઉપર જ ગણવામાં આવે, એ હકીકતને અમે સમાજની પડતીનાં મુખ્ય કારણોમાંનું એક ગણીએ છીએ^{૧૦૫} પ્રસંગનો વિવેક પણ છેક જ છોડી દેવામાં આવે ત્યારે જમવું કા ક્ષિજને સાફ લાગવું જોઈએ ? મુરજીલાંની મિજબાની તો પરજી સરખાં પ્રાણીઓ પણ પસન્દ કરતાં નથી, તો આપણે બ્રાહ્મણોએ પરજી કરતાં પણ વધુ કૂર જડ હદયના થઈને, જેને ઘેર મરણ થયું હોય ત્હેને ઉકેરીને ત્હેની પાસે મિજબાની લેવી એ કેટલું નિષ્કુર છે ? સ્મૃતિઓ અને શ્રુતિઓ તો પોકાર કરી રહી છે કે, વેદ જાણનાર બ્રાહ્મણોને જ આત્માના શ્રાધ્ધ નિમિત્તે જમવાનો અધિકાર છે. સગાં વહાલાંને શોકમાં લાગ લેવાનો છે, આ સ્વાસન આપવાનાં છે, અને દુઃખીના દુઃખમાં સહાય કરવાની છે. ભેગાં યજીને મિજબાની ખાઈ જવાની તેથી ! નજીકનાં સગાં વહાલાં મૃત્યુ પાછળ ન્યાતો જમાડવાની ઉકેરણી કરીને વિયોગી આત્માનું કયું હિત કરવાનો યત્ન કરે છે એ ખુલાસો ન થઈ શકે તેવી વાત છે. ^{૧૦૬}

આત્માની સદગતિનું ખરૂં પુણ્યકાર્ય અટકાવીને ઉલટું પોતે જ એ ખાસ જલું, એ જવાબદારી આપણે સૌને માથે કઈ ઓછી નથી.

૧૦૫. એજન,

૧૦૬. એજન,

ઈશ્વરના દરબારમાં આ અધર્મનો જવાબ દેવાનું શું આપણને
ભારે નહીં પડે ? ૧૦૭

"અમે પોતે આવાં અધર્મી જમણ જમતા નથી ને જમાડતા
પણ નથી" શીર્ષક હેઠળ તંત્રીની આ ટીકા પાછળના પ્રસંગનો
ઉલ્લેખ પણ સૂચક રીતે નીચે પ્રમાણે થયો છે : "હકીકત એવી છે કે
આ પત્રના તંત્રીનાં બન્ધુપત્ની : શ્રી મણિભાઈ દા. ત્રિપાઠીના
પત્ની સૌ. શ્રીબીબેન : ૧૫-૧૬ વરસની કવણે પ્લેગના વાસજનક
રોગથી આકસ્માતિક મૃત્યુ થયેલું. આવા દુઃખદાયક પ્રસંગે અમને
કે અમારા કુટુંબને આશ્વાસન આપવાનું કર્તવ્ય કરવાને બદલે
અમારે ન્યાતને મિષ્ટાનની મિજબાની આપવી જ જોઈએ. એવું
સ્હમબવવા અમને અમારાં ઘણાં સગાઓ અને સ્નેહીઓ આ વ્યાં હતું.
વધારે નવાઈ જેવું તો એ છે કે અમારી પાસે આવી મિજબાની
કરાવનારાઓ અમને એવું સ્હમબવતાં હતું કે મિષ્ટાનની મિજબાની
કરવાથી કીર્તિ વધશે". ૧૦૮

ગામની કેટલાક વયોવૃદ્ધ પુરુષોની સમિતિથી એમના
આત્માની સદ્ગતિ નિમિત્તે શાસ્ત્રીવિધિ પ્રમાણે બ્રહ્મભોજન કરાવી,
અમુક રકમનો વ્યય ન્યાતની કેળવણીમાં કરવો એવી યોજના નક્કી
થઈ હતી. પરંતુ તે પ્રમાણે થઈ શક્યું નહિ. આ પ્રસંગ વિશે સાગર
ટીકા કરતાં આ પ્રમાણે લખે છે : "કર્તવ્યનિષ્ઠામાં સરળતા
અમલમાં મૂકાય તો જ એ કાર્યો સમષ્ટિમાં ઉમેશની અસર કરી શકે
છે, એવી અમને સરળતા તરફ આસ્થા હોવાથી, અમે સ્હામેનાં
વિરુદ્ધ મનનાં સમ્બન્ધીજનો સાથે ઈસ્લામી અકબુલે ચાલી, રાતોનો

૧૦૭. એજન, પૃ. ૮૬

૧૦૮. એજન, પૃ.

દુરુપયોગ કરવાનું ઉચિત ધાર્યું નહીં તેમ અમે પોતે ખોટે ચીલે ચાલી જનાર હિમ્મત વિનાનાં બાયલાં સમ્બન્ધીઓ સાથે ધસડાયા જવાનું પણ પસ-દ કર્યું નહીં. અમે એક જૂદે જ માર્ગે વળવાનું પસ-દ કીધું છે. વહિવટ, રૂઠિ અને ન્યાય પુર: સ્સર અમારા પોતાના નામથી અમે ન્યાતને અમે અમારા સમ્બન્ધીઓને અને બીજાઓને અમારા નામથી આમન્ત્રણ નહીં કરવાની ખાસ તાકીદ કીધી હતી, એટલું જ નહીં પણ અમે પોતે પણ તૃણી સરખેજમાં હાજર હોવા છતાં, એ અધર્મના બૂલમી બનાવમાં બિલકુલ ભાગ નહીં લેવાની અડગ પ્રતિજ્ઞા પાળી હતી. લાહુ કરવા જ જોઈએ, એવી સહામે ઉભેલા સૈનાનીઓની ભીષ્મપ્રતિજ્ઞા વખતે કંઈક વિપરિત પરિણામ હાવે તો એવું પરિણામ એ વિજય ગણાય નહીં, એમ સહમજી અમે અમને વ્યાજબી લાગતું કીધું છે". ૧૦૯

આ પ્રસંગ ધ્વારા પોતાને પ્રાપ્ત થયેલા અનુભવોથી અને પાછળથી પડેલા તેના પ્રત્યાધાતોને કારણે નિરૂત્સાહી બની આખા આખા ના કાર્યને પડતું મૂકી 'સાગર' સમન્વયધારણા સરખેજ છોડી દે છે. ઓગષ્ટ ૧૯૦૮થી માણકેશ્વર મહાદેવ, અમદાવાદમાં રહેવાની વ્યવસ્થા કરી લે છે. આ પ્રસંગે લખાયેલા કાવ્ય સત્ય વિજય માં 'તો એ ડરે ના જે કલમ હિત, સત્ય, સ્નેહ અનુસરે'ની નીતિની પોતાની પ્રજા સિકા ચાહુ રાખે છે.

'આપણી જ્ઞાતિમાં સ્ત્રી કળવણી' શીર્ષક હેઠળ પ્રાસંગિક નોંધમાં સાગરે સ્ત્રીઓના કર્તવ્ય વિશે દર્શાવેલો આ વિષય પરનો એમનો મૌલિક દષ્ટિકોણ રજૂ કરે છે : "સ્ત્રીએ માત્ર નિશાળની જ મિસ્ત્રેસ નહીં, પણ, ગૃહરાન્યની મિસ્ત્રેસ બનવાનું છે અને ખરી

રી ત્યે, પતિના હૃદયમન્દિરની મિસ્ત્રેસ થવાનું છે.
 કેળવણી માત્ર દેખાવની જ નહીં, પણ, અન્દરની હોવી જોઈએ.
 ખાસ મહત્વ હૃદયના શિક્ષણને આપવું જોઈએ. પરમેશ્વરની દયાથી
 આપણી બહેનોનાં હૃદયોમાં શિક્ષણના ખરા આન્તર સંસ્કાર જન્મ
 પામી, એમનામાં ખરૂં સ્ત્રી ત્વ પોષાય અને એ ધ્વારા ભા વિપ્રબ
 વિશેષ દી પ્તિમાન નિવડે એ જ અમારા મનનો મનોરથ છે".^{૧૧૦}

લેખો માટેના પુરસ્કાર અને પૂછાવતા એક મહેતાજી બન્ધુને
 ખરો ખુલાસો આપતી નોંધ આ ક્ષેત્રમાંના દરેકને માટે એટલી જ
 સાચી ઠરે છે. જુઓ : "જ્ઞાતિ સેવાના વિકટ ક્ષેત્રમાં નહાનકડી
 કલમ માત્રના જ હથિયારે સ્વાર્થણ કરી કહ્મનાર મનુષ્યો પેસા
 કહીયે મેળવી શકતા નથી ! આ તો સેવાનું પવિત્ર ક્ષેત્ર છે, અને
 એવું અટપટું વિલક્ષણ ક્ષેત્ર છે કે, એમાં કમાવા કરતાં ખોવાનું ધણું
 વધારે હોય છે । પેસા વિના આ સેવા જો
 લમને નિઃસ્વાદ જ લાગતી હોય તો, છેવટે અમારી સલાહ છે કે,
 આપે સ્વજ્ઞાતિના બીજા ધધાધારી ભાઈઓને અપીલ કરી નાણાંનું
 એક સાઈં ફંડ એકત્ર કરવું, અને મહેતાજી લેખકો માટે અમારે સ્વાધીન
 સોંપવું".^{૧૧૧} સેવાના ક્ષેત્રમાં સાચા લેખધારીઓને જ પ્રવેશ મળે તો
 રાજકારણના ધણા પ્રશ્નો હલ થઈ શકે એ સમજી શકાય તેમ છે.
 મહેતાજી લેખકો માટે એમની વિત્ત વિરહ વેદતાનું નિવારણ કરવા માટે
 અપીલ કરી ફંડ એકત્ર કરીને પોતાને સોંપવાનો ઉપાય સાગરે
 કટાક્ષ્યુકત શૈલીમાં એમને બતાવ્યો છે.

મોઠ બ્રાહ્મણ શુભેચ્છક મહાજના પ્રાણરૂપ શ્રી લક્ષ્મીરામભાઈને
 ત્યાં મરણ થતાં અસુર ભોજન ન કરવા માટે જુન માસમાં સામુદાયિક

૧૧૦. એજન, પૃ. ૧૦૫

૧૧૧. એજન, પૃ. ૧૦૪

વધારો પ્રગટ કરી અપીલ કરી હતી. પરંતુ તેને પૂરી સફળતા મળી નહીં. આ વૃત્તાન્ત અંગે સાગરે જણાવ્યું છે કે : "અમારી અપીલ છેક જ નિષ્ફળ નિવડી નથી. અપીલની સુનાવણી થઈ છે. એ વયોવૃદ્ધ ગૃહસ્થે અસુર ભોજનના અનિષ્ટ રિવાજના કિલ્લાને તોડી પાડવાને પોતાનો મજબૂત હાથ અમારી સાથે શા મિલ કીધો છે. ... આ વૃત્તાન્ત સરખેજના સુધારાના ઇતિહાસમાં ખાસ મ્હોટે અક્ષરે નોંધી રાખવા જોગ છે". ૧૧૨

દેશકાળની પરિસ્થિતિને અનુસરીને પ્રજના કર્તવ્ય પરત્વે તંત્રીએ રજૂ કરેલા મનનીય વિચારોમાંથી થોડાંક અવતરણો જોઈએ. સમય બહુ બુદ્ધો છે, હું અને મ્હારૂં કરીને બેસી રહેવાનો નથી. સૌએ સાથે મળીને, સ્નેહભાવથી જોડાઈને કંઈક સેવા કરવાની છે. બહુ દીર્ઘદષ્ટિ વાપરવાની છે. જમાનો મન્યનનો છે. ઉચ્ચેરાઈ જઈને મતભેદની દિવાલો બાંધવાની નથી, પણ એ જબરદસ્ત દિવાલોને શાન્તિથી સહી સહીને તોડી પાડવાની છે. ભૂલવાનું બધું એકદમ ભૂલી જવાનું છે, અને, નજર બહુ લાંબી પહોંચાડવાની છે. આપણી હાથકાત વધારવાની છે, ખરા ક્ષિજ થવાનું છે, અને સૂકા વાતાવરણમાં રસ અને આદૂતા રેડી યુવાન બન્ધુઓએ કર્તવ્યપરાયણતાના ક્ષેત્રમાં હવે ધૂમવાનું છે. પોતાનો જ વિચાર ન કરો, પોતાના ભાઈઓનો અને લહેમના હિતનો પહેલો વિચાર કરો. સમષ્ટિનું હિત થતું હોય કે દેશસેવા થતી હોય તો પોતાનો 'પ્રિન્સિપલ' એ સેવાના મહાન યજ્ઞમાં હોમી દો ! ભસ્મીભૂત કરી દો. અને એ આહૂતિ વ્યર્થ નહીં જ બચ ! સચ્ચાઈની લહડાઈ લહડો લહેમાં કોઈ વારતું નથી, "સત્ય"ની ઓળખવાને પહેલાં અધિકારી થાઓ ! "મ્હારૂં જ કહેવું સાચું છે", એવો દુરાગ્રહ કરવાનો તો આ વખત જ નથી સૌનો ઉદ્દેશ એક સરખો જ છે". ૧૧૩

"સૌને સૌના અધિકાર પ્રમાણે સેવા નો ભાર ઉપાડવા દો અને પરિણામે વિજય થશે. ઉતાવળ બિલકુલ ન કરો. ઉતાવળ તો અનાવસ્થા માંથી જન્મે છે. આપણે તો આસ્તિક પ્રજા છીએ. કર્તવ્ય કરવાનો જ આપણને અધિકાર છે, પરિણામનો નહીં". ૧૧૪

શ્રી વંકીમબાબુએ આપેલા વન્દેમાતરમના દિવ્યમન્દ્રનું રહસ્ય સમજવતી નોંધ રાષ્ટ્રભક્તિ પરત્વેના 'સાગર'ના મૌલિક વિચારને યથાર્થ રીતે અભિવ્યક્ત કરે છે: "બેશક, દરેક હિન્દી બાળકે વન્દે માતરમ મન્દ્રના સાચા ઉપાસક થવું જ જોઈએ અને એમાં જ એના જન્મનું સાર્થક છે, જીવનની સફલતા છે, અને એમાં જ એની મુક્તિ છે; પરન્તુ, એ મન્દ્રનું સહમજપૂર્વક જ્ઞાન થવું એ સૌથી પહેલું જરૂરનું છે". ૧૧૫ "આપણાં સંકુચિત હૃદયોમાં સેવાબુધ્ધિ જન્મે અને આપણી પામરતા, કઠોરતા અને જાતની મમતા દૂર થાય અને આપણને ઔદાર્ય, વિશાલતા, સહિષ્ણુતા, સ્નેહ અને અભેદના પરમ ગહન પાઠો સુચિત થાય એ માટે એ મન્દ્ર તત્વોનું તત્ત્વ છે, સારમાંનો સાર છે અને એનો સ્નેહ પ્રજ્વલન્ત મહિમા અપાર છે". ૧૧૬

બન્ધુઓ, ભૂમિ તો જડ છે, પવરા માટીની બનેલી છે, એને વન્દન એટલે ? ભરત ભૂમિતાનાં તમામ બાળકોને અતિ સ્નેહપૂર્વક ચાહવું અને એમની સર્વ વિધ સેવા કરવી એ જ ભરતભૂમિ માતાની સેવા છે. આપણે સૌ એક જ માતાનાં આત્મ જ છીએ અને પરસ્પર સહોદર સેવા કરવાને જન્મ્યાં છીએ. આવી અનુપમ સેવામાં જેટલા ભોગ આપવા પડે તે સધળા આપવાને સન્તોષથી તૈયાર રહેવું એ જ કર્તવ્ય છે. આવી એકતા અને અભેદની સૂચના વન્દેમાતરમ નામ^{મન્દ્રનો} ધ્વનિ-તાર્થ છે". ૧૧૭

૧૧૪. એજન, પૃ. ૧૦૮ : ૧૧૫. એજન, પૃ. ૧૧૮

૧૧૬. એજન, પૃ. ૧૧૯ : ૧૧૭. એજન, પૃ. ૧૧૯

સાચી સ્વદેશભક્તિનું રહસ્ય પણ સાગરે આ પ્રમાણે સમજાવ્યું છે :
 "આપણાં સ્વદેશી ભાઈબહેનો દેશમાં દુઃખી દુઃખી છે અને આપણે
 અમનચમન કરીએ છીએ । આપણે ન્યાતવરા કરીએ છીએ - ઉપર
 ધીંના જમણ જમી ખૂબ તૃપ્ત થઈએ છીએ, અને સ્વદેશમાં ભૂખ્યાંને
 ભોજન અને ગરિબને પોષણ આપવામાં આપણે પાછાં પગલાં ભરીએ
 છીએ । "દેશમાં કોઈ ઘૂસાં છે, કોઈ લંગડાં છે, કોઈ આંધળાં છે,
 કોઈ ગરીબ છે, આ સૌ સહોદર વર્ગ છે. અને એમને
 દવાની કે દુખાની મદદની જરૂર છે. જૂઠાં અભિમાન ત્યજી દઈએ,
 આપણામાં બંધુત્વની ખરી લાગણી ઉદ્ધતી છે તે જાગૃત કરીએ, અને
 હોલવાઈ ગયેલો જૂનો સ્નેહ અગ્નિ ફરી પ્રજ્વલિત કરી એકત્રતાનું
 બળ મેળવીએ તો આપણે માટે શું અશક્ય છે ? આપણે ન-દનવનના
 મહેલમાં મહાલવાને અધિકારી થઈ શકીએ પણ પ્રયત્નો તો કમર
 કસીને કરવા પડે અને પરસ્પર ચલાવાનું અને સહેવાનું વ્રાહ્મીબલ પહેલું
 મેળવવું પડે". ૧૧૮

સાચા સ્વદેશભક્તનાં હૃદય તો બીજા સ્વદેશી સહોદરને દુઃખી
 જોઈ દુઃખથી કમ્પી ઊઠે - દ્રવી બચ અને એ પોતે સુખી રહી શકે
 જ નહીં - સ્વદેશ સેવાને ઝૂંડો તો ભગવો છે, અને સ્વદેશભક્ત થવા
 માટે આપણે આપણાં હૃદયમાંથી સ્વમત, સ્વમાન અને સ્વસ્નેહને
 એકદમ દેશનિકાલ કરી હૃદયને ભગવાં કરવાં જોઈએ ; અને જ્યાં સુધી
 આપણે એ અન્ધારાં દૂર નહીં કરીએ, ત્યાં સુધી દેશસેવાના પરમ
 પવિત્ર યજ્ઞમાં આપણે બિલકુલ ઉપયોગી થઈ શકીશું નહીં. શાબ્દિક
 પાંડિત્ય છોડી દઈએ અને જોઈએ આચારમાં મૂકીએ તો જ કાર્ય થઈ
 શકે. દયાહુ પરમાત્મા આપણને સૌને સાચી સ્વદેશસેવાના રહસ્ય
 પાઠ શિખવો એ જ અમારું ઈચ્છિત પ્રાપ્તવ્ય છે". ૧૧૯

બીજા વર્ષમાં મા સિકંદરું નામ મોઠ બ્રાહ્મણ રાખીને તેના જીવનસૂત્ર તરીકે સત્ય વિજય કાવ્યની પંક્તિઓ મુખપૃષ્ઠ પર પ્રગટ કરવાની પ્રણાલિકા શરૂ કરી હતી. બીજા વર્ષના પ્રથમ અકમાં પ્રાસંગિક નોંધમાં સાગરે જણાવ્યું છે કે : "મોઠ બ્રાહ્મણની સમસ્ત સમષ્ટિમાં હિતના કે સેવાના કર્તવ્ય વિચારનો એક અદૃશ્ય પરમાર્થ ગમે તે રીતે પણ સંચાર પામી શક્યો હોય તો આ પત્રને વેઠેલું પહેલું નુકસાન તે નુકસાન નહીં પણ લેહું અહોભાગ્ય છે. ... આપણી મોઠ બ્રાહ્મણની સમષ્ટિમાંથી અવનત સ્થિતિનો ખરો ખ્યાલ જો એક પણ હૃદયને આવ્યો હોય, હાલની દશાથી એક પણ હૃદયમાં આઘાત લાગ્યો હોય, લાગણીનું સહજ આ-દોષન માત્ર પણ જો એ કે હૃદયને પહોંચી શક્યું હોય તો ખેશક, આ પત્રે કરેલું કંઈક પણ કામ એણે વેઠેલું કંઈક પણ હોય, તો તે સાર્થક છે". ૧૨૦

આ અકમાં તંત્રીએ લખેલા શ્રી ગિરધરલાલ કેશવલાલ ત્રવાડી અને શ્રી પ્રાણશંકર ગૌરીશંકર વ્હોરાનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર તેમ જ મિ. ડબલ્યુ. ટી. સ્ટેડના સ્નેહ વિષયક વિચારો અને લેખકનો ધર્મનામક લેખ ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. ફેબ્રુઆરીથી મે ૧૯૦૬ ના ૨-૫ ભાગો અકમાં શ્રી દાજીભાઈ શુક્લ તેમ જ તંત્રીના પિતાશ્રી શ્રી દામોદરદાસ માસ્તરનું જીવનચરિત્ર પણ લેખક સાદી સરળ છતાં સચોટ પ્રાસાદિક ગદ્યશૈલીનો ચર્ચા પરિચય કરાવે છે. શ્રી ગોકુલદાસ શાસ્ત્રી પાસે ધર્મરણ્યનું ભાષાન્તર તૈયાર કરાવી તેમાંથી કેટલોક ભાગ પણ પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. ધર્મરણ્યનું મહત્વ દર્શાવતી તંત્રીની પ્રસ્તાવના આ શાસ્ત્રગ્રંથ પર મહત્વનો પ્રકાશ નાખે છે.

૧૨૦. મોઠ બ્રાહ્મણ શુભેચ્છક, વર્ષ ૨, પૃ. ૬

‘મોઢ બ્રાહ્મણ શુભેચ્છક’ અને ‘મોઢ બ્રાહ્મણ’ મા સિકના તંત્રીલેખક તરીકે સાગરે મોઢ બ્રાહ્મણ સમાજની સુધારણાની દિશામાં મહત્વનો ફાળો આપ્યો છે. સાગર ના વ્યક્તિત્વના વિશિષ્ટ ગુણો - તટસ્થતા, નીડરતા, નિષ્પક્ષપાત ભર્યું વલણ, અને સત્ય નિષ્ઠાનું તેમ જ સરળ, પ્રાસાદિક અને મા મિક શૈલીનું દર્શન કરાવતી તંત્રીનોંધો પરથી જોઈ શકાય છે કે માત્ર દોઢ વર્ષની મોઢ બ્રાહ્મણ શુભેચ્છક ના તંત્રી તરીકેની કારકિર્દીમાં પણ સાગરે મોઢ બ્રાહ્મણ સમાજ સુધારણાની દિશામાં મહત્વનો ફાળો આપ્યો છે.

‘જ્ઞાનસુધા’ના સંપાદક તરીકે ‘સાગર’ :-

ઈ.સ. ૧૯૦૮-૧૦ - એ વર્ષ દરમિયાન સાગરે એમના અનન્ય મિત્ર શ્રી રમણભાઈ નીલકંઠ વતી એમની સમાજસુધારણા વિષયક તેમ જ ઈતર પ્રવૃત્તિઓનું ભારણ વધી જતાં જ્ઞાનસુધાના તંત્રી તરીકે કાર્ય કર્યું હતું. ‘મોઢ બ્રાહ્મણ શુભેચ્છક’નાં ઓક્ટોબર ૧૯૦૮ અંક ૧૦માં ‘જ્ઞાનસુધા’ માટે આ પ્રમાણે બહેરાત પ્રગટ થઈ હતી. "જ્ઞાનસુધા - આ મા સિક પત્ર કેટલીક મુદત થયાં અનિયમિત થયેલું હતું. પણ હવેથી તેને નિયમિત રીતે પ્રસિધ્ધ કરવાની યોજના કરવામાં આવી છે. ચાલુ વર્ષના છ અંકો પ્રસિધ્ધ થઈ ગયા છે, ત્રણ અંક લગભગ તૈયાર થવા આવ્યા છે, અને ત્યાર પછી દર માસે અંક પ્રસિધ્ધ થશે".

ગ્રન્થ અને ગ્રન્થકાર ભાગ રમાં સાગર ની જીવનરેખા પ્રગટ થઈ હતી. તેમાં નીચે પ્રમાણે આ અંગે નિદેશ થયો છે : "કેટલોક વખત તેઓ ગુ.વ.સોસાઈટીની ઓફિસમાં ગુજરાતી કોષના કામમાં રહ્યા હતા. તે અરસામાં તેમણે કલાપી વિષે કેટલાક મનનીય લેખો

લખ્યાં હતાં. તેમણે 'જ્ઞાનસુધા'નું સંપાદનકાર્ય કર્યું હતું. લગભગ બે વર્ષ સુધી તેમણે "મોઠ બ્રાહ્મણ" નામના માસિક પત્રનું તંત્ર ચલાવ્યું હતું". ૧૨૧

આ શિવાય બીજા પુરાવા મળતા નથી ઇ.સ. ૧૯૦૮ થી ૧૯૧૦ના 'જ્ઞાનસુધા'ના અકોમમાં 'સાગર' અને 'કુંજ'ની કૃતિઓ સ વિશેષ પ્રમાણમાં પ્રગટ થઈ હતી. એ ઉપરથી પણ આ હકીકતને સમર્થન મળે છે.

'જ્ઞાનસુધા' ના સંપાદનમાં સાગરે આપેલી સક્રિય સહાય શ્રી રમણભાઈ નીલકંઠના અગત મેટ્રીભયાં સંબંધોનું ધોતક બની રહે છે.

સદ્ગુરુવૃત્તિની 'સાગર' ની બાર પુસ્તિકાઓ

: ૧ : મુમુક્ષુ વિચારણા : -

ઇ.સ. ૧૯૨૬-૨૮ના વર્ષો દરમિયાન સાગરે બાર પુસ્તિકાઓ લખી છે. આ પુસ્તિકાઓમાં સૌથી વિશેષ અગત્યની 'મુમુક્ષુ વિચારણા' છે. 'મુમુક્ષુ વિચારણા' ઇ.સ. ૧૯૧૮માં કીમના શ્રી પુરુષોત્તમદાસ રણછોડદાસ પર લખાયેલો લાંબો પત્ર છે. આ ત્મસાધના માટે મુમુક્ષુએ શું કરવું જોઈએ ? એ અંગે વિસ્તારપૂર્વક લોકલોગ્ય શૈલીમાં સાગરે માર્ગદર્શન આપ્યું છે અને પરમાત્મા પ્રત્યે અનન્ય પ્રેમ, શ્રદ્ધા અને ગુરુભક્તિ દ્વારા પ્રબળ પુરુષાર્થ આદરીને જીવનસાફલ્ય કરી લેવાનો અનુરોધ કર્યો છે. આ પુસ્તિકાની સાતમી આવૃત્તિમાં પ્રસ્તાવનામાં જણાવ્યું છે તેમ : "આ પુસ્તક મુમુક્ષુઓ માટે ખૂબ ઉપયોગી નીવડ્યું છે". ૧૨૨

૧૨૧.

૧૨૨. મુમુક્ષુ વિચારણા, પ્રસ્તાવના, પૃ. ૧

પત્રના આરંભમાં યુકિલડની ભૂમિતિ લણવા માટે જેમ કોઈ જુદો રાજમાર્ગ નથી તેમ મુમુક્ષુ માટે હરિનામના જપ વગર અન્ય માર્ગ નથી એ વિંગતે સમજવું છે. રસારૂપી ત્રિદોષના રોગીને માર્ગ બતાવનાર ગુરુરૂપી વૈષ્ણુ મહત્વ પણ સમજવું છે. દષ્ટાન્તશૈલી ધ્વારા 'સાગર' સમજવે છે કે આ રોગીની માફક મુમુક્ષુએ પણ અમુક પ્રકારની પરહેજ પાળવી પડે છે, જે વિના અન્યમાર્ગ નથી. ૧૨૩

મુમુક્ષુતા જગૃત કરવા માટે ગુરુની સૂચનાનુસાર પોતાનું જીવન ધાર્મિક વાતાવરણયુક્ત બનાવવા માટેના નિયમો પણ સાગરે બતાવ્યા છે. ૧૨૪ પુરી ચોગ્યતા પ્રાપ્ત થતાં સદ્ગુરુ આપોઆપ આગળનો માર્ગ બતાવવા માટે પ્રત્યક્ષ થાય એમ ખુદ સ્વાનુભવ વડે એમણે દઢતાપૂર્વક કહ્યું છે. ૧૨૫

બુદ્ધિવાદી યુગમાં સાગરે પરમાત્મા પ્રત્યેના અનન્યપ્રેમ - ભક્તિ અને શ્રદ્ધા વિના માર્ગમાં આગળ વધી શકાય નહીં એ વિશદતાથી સમજવું છે. જુઓ "પોતાની બુદ્ધિને અને પોતાની દલીલોને પણ જે પ્રીતિમાં પેસવાની જગા જ મળે નહીં, એ પ્રીતિનું નામ શ્રદ્ધા છે ; આવી શ્રદ્ધાબુદ્ધિ બધી બાબતો કરતાં ઉચી છે ; કેમકે એ દેવી પ્રજ્ઞાનની માતા છે". ૧૨૬

મનને હરિનામમાં લીન કરી દેવું એ જ આબાદ માર્ગ છે. જુઓ : "વારંવારના જપ અને નામસ્મરણથી અને વારંવારના એક જ મનનથી એમને તો શ્રી હરિના નામનું એવું જ ધૈર્ય લાગી ગયેલું કે એમના મન અને બુદ્ધિને બીજી બાબતોમાં રસ પડેજ નહીં અને આપણે

૧૨૩. મુમુક્ષુ વિચારણા, પૃ. ૫-૬

૧૨૪. એજન, પૃ. ૭-૮ : ૧૨૫. એજન, પૃ. ૬ : ૧૨૬. એજન, પૃ. ૧૦

પણ એવી જ સ્થિતિ એ જ ઉપાયથી મેળવી શકીએ - અનુભવી શકીએ".^{૧૨૭}

પરમાત્માનું અનન્ય ચિત્તે સ્મરણ, ભજન અને એનો જ પરમ-પુરુષાર્થ આદરી જીવનધ્યેય પ્રાપ્ત કરવા માટે 'સાગર' આ પ્રમાણે ઉદબોધન કરે છે : "કમર કસીને ભજન કર્યા વિના ભવસાગર કોઈ તરી શક્યું નથી અને તરી શકે નહીં અને દિલને ખરો રંગ ચડાવ્યા વિના તો કોઈનું ભજન ફળયું નથી અને ફળી શકે નહીં. ઉચું કાચમનું ઉરિરંગી થાય એવો આગ્રહપૂર્વક જપ અને એનું વારંવાર ચિન્તનમનન અને દઢીકરણ આવશ્યક છે".^{૧૨૮}

પશ્ચિમની કેળવણીના નશાથી વ્યામોહ પામેલા ચિત્ત માટે વિધિપૂર્વક રામનામના જપ દ્વારા માર્ગમાં આગળ વધવાનો ઉપાય સાગરે વિગતે દર્શાવ્યો છે.^{૧૨૯} "બધાં જ સંતો અને બધાં જ શાસ્ત્રોને લાખો પ્રકારે એક જ વાત કહેવાની છે કે જીવાત્માએ પરમાત્માના નામમાં ગમે તે રીતે ઘેલા થઈ જવું ... પોતાના હૃદયની વિશુદ્ધિ અને નાશવંત પદાર્થો તરફ દિલની અનાસક્તિ એ તો હરકોઈ સુદ્ધ મનુષ્યનો ધર્મ છે. ... પ્રભુના પ્રેમ વિના ખરી તૃપ્તિ કોઈ પામી શક્યું જ નથી અને પામી શકે પણ નહીં".^{૧૩૦}

'મુમુક્ષુ વિચારણા'ના અંતમાં સાગર કહે છે તેમ : "જીવાત્માએ પરમાત્માનો સ્વાનુભવ પોતામાં થવાને શું શું કરવું જોઈએ એ ગહન પ્રશ્નની એક જ બાજુ એટલે સક્રિતની જ બાજુ આપણે ઉપર ઉપરથી આ પત્રમાં વિચારી છે. ... માનવું અને કરવું એ મુમુક્ષુતા

-
૧૨૭. એજન, પૃ. ૧૨
 ૧૨૮. એજન, પૃ. ૧૫
 ૧૨૯. એજન, પૃ. ૧૭
 ૧૩૦. એજન, પૃ. ૧૬

ચાહતા દરેક જીવાત્માનું અનિવાર્ય કાર્ય છે." ૧૩૧ સાગરે જીવાત્માએ પોતાના અંચળ મનને જગતની નાશર્વત બાબતોની પ્રીતિમાંથી પ્રભુની પ્રીતિમાં શી રીતે વાળી શકાય એ જ મહત્વનું માને છે અને તે અગેનો સરળમાર્ગ સાગરે આ પુસ્તિકામાં સચોટ અને લોકલોગ્ય શૈલીમાં દષ્ટાન્તો આપી વિગતે સમજાવ્યો છે. પત્રને અંતે 'સાગર' જણાવે છે તેમ : "ગુરુ અથવા ઉપદેશક થવાનું પોતાને ગમતું નથી તેમ છતાં અભેદભાવે ગિત્તતાના રૂપમાં ઉપયોગી થવાના ઉદ્દેશથી જ આ પત્ર તેમણે લખ્યો છે". ૧૩૨

સ્વતંત્ર રીતે પુસ્તિકારૂપે પ્રગટ થયેલા આ વિસ્તારી પત્ર 'મુમુક્ષુ વિચારણા' માં સાગરે સ્વાનુભવ વડે સાદી, સરળ, સચોટ અને લોકલોગ્ય શૈલીમાં સંક્ષિપ્તમાર્ગનું રહસ્ય સમજાવ્યું છે. કોઈ પણ મુમુક્ષુને ઉપયોગી થવાનો પત્રલેખકનો હેતુ સિદ્ધ થયો છે એ આ પુસ્તકની સાત આવૃત્તિએ થઈ છે તે પરથી જોઈ શકાય છે.

: ૨ : સનાતન વિચારણા :-

સનાતન વિચારણા નામક ઈ.સ. ૧૯૨૬માં પ્રસિદ્ધ થયેલી નાની પુસ્તિકાની પ્રસ્તાવનામાં સાગરે પોતાના તખલ્લુસનો અર્થ આ પ્રમાણે સમજાવ્યો છે : "સાગર એટલે મન્વતીત - માનવ પર એકતાનું પથપાત્ર આવો અર્થ પિંડ બ્રહ્માંડ નિમિત્તે ક્રિયા સાગર એટલે સમાનતાનો સિન્ધુ આવો અર્થ મહાવિરાટ નિમિત્તે". સનાતન વિચારણા નું સારૂત્ત્વ સમજાવતાં પ્રસ્તાવનામાં સાગર પ્રેમનો યમ નિયમયુક્ત બ્રાહ્મવિધાના શાસ્ત્ર તરીકે ઉલ્લેખ કરે છે.

૧૩૧. એજન, પૃ. ૩૯

૧૩૨. એજન

પ્રેમ અને ધર્મનું અદ્વૈત સમબવત્ "સાગર" લાક્ષણિક શૈલીમાં કહે છે કે :
 "પ્રેમ અને ધર્મ એવી કોઈ બે સિન્ન સ્થિતિઓ છે જ નહીં ;
 ... એક સાચો અદ્વૈતવાદી એ સમર્થ પ્રેમવાદી છે અને એક સાચો
 પ્રેમવાદી એ સમર્થ અદ્વૈતવાદી છે". ૧૩૩

પ્રેમ અને પ્રજ્ઞાન એટલે જ સાચી પૂર્ણતા બન્નેનું અદ્વૈત સધાય
 ત્યારે જ સ્વાનુભાવ પૂર્ણતાએ પહોંચે એ સમબવત્ "સાગર" દષ્ટાંતશૈલીમાં
 આ પ્રમાણે કહે છે : "પ્રેમ અને પ્રજ્ઞાન એટલે જ ગેબી વેદવિદ્યા અને
 આ જ બ્રહ્મનું બ્રહ્મજ્ઞાન એક વિના બીજું દષ્ટિહીન છે, અને બીજા વિના
 પહેલું અપગ છે". ૧૩૪

‘સનાતન વિચારણા’ના પ્રારંભમાં પરમાત્મપ્રેમ એ જ સાચો
 ધર્મ છે. પરમાત્મપ્રેમ વિના અન્યધર્મ હોઈ શકે જ નહીં એ સમબવવા
 માટે ધર્મની વ્યાખ્યા લાક્ષણિક રીતે ‘સાગર’ આ પ્રમાણે આપે છે :
 "જીવાત્માને પડતાં ધારણ રાગે, ઝીલી રાગે એ ધર્મ તાત્પર્ય કે
 પરમાત્માના સંબંધમાં જીવાત્માને નીચે પડવા દે નહીં પણ પરમાત્મામાં
 જ સંબંધ રાગે એ ધર્મ". ૧૩૫

પ્રેમ અને વૈરાગ્ય એવી બે જુદી દશા વસ્તુમાં નથી. સાચો
 વિરાગી એ જ સાચો રાગી-પ્રેમી હોઈ શકે. વેદાન્તની ભાષામાં
 પ્રેમ અને વૈરાગ્યનું સ્વરૂપ વસ્તુતઃ સિન્ન નથી એ પણ સાગરે વિગતે
 સમબવ્યું છે. ૧૩૬ પ્રેમ અને જ્ઞાન એવી સિન્ન દશા પણ હોઈ શકે નહીં.
 સાચો પ્રેમી, સાચો જ્ઞાની પણ છે. ભક્તિજ્ઞાનનું અદ્વૈત ‘સાગર’ આ
 પ્રમાણે સમબવે છે : "પ્રેમ અથવા ભક્તિ અને જ્ઞાન એ બે જુદાં રહેતાં
 નથી. સાચો રાગી એ સાચો જ્ઞાની પણ છે. રાગી એટલે પ્રેમનાં

૧૩૩. "સનાતન વિચારણા", પ્રસતાવના, પૃ. ૩

૧૩૪. એજન, : ૧૩૫. સનાતન વિચારણા, પૃ. ૧

૧૩૬. એજન, પૃ. ૨

મહાસાગરમાં ડૂબી ગયેલો - ખોવાઈ ગયેલો - જેને પોતાનું જુદું અસ્તિત્વ હતમાં છે જ નહીં એવો, એટલે જેણે વિશ્વવ્યાપી આત્માનો સર્વત્ર સાર્થકાર કર્યો છે. અને જેણે એને જ એક સાચું અસ્તિત્વનું તત્ત્વ જોયું છે. બીજું બધું જેણે અવસ્તુ હતમાં જ નથી, એવું બહુ છે". ૧૩૭

પરમાત્મપ્રાપ્તિ માટેનાં બે સાધનો પ્રેમ અને શ્રદ્ધાનું મહત્ત્વ દર્શાવતી 'સાગરની લાક્ષણિકશક્તિ જુઓ : "પ્રેમ એ ભગવાનનો બાપ છે, અને શ્રદ્ધા એ ભગવાનની જનેતા છે, અને ભગવાન પોતે અનન્તપ્રેમ અનન્ત આનંદ છે. સનાતન શાન્તિ છે !" ૧૩૮

પ્રેમ અને શ્રદ્ધા ધ્વારા દુનિયાદારીનું ડહાપણ છોડી દેનાર આત્માનુભવી બને છે. 'સાગર' સ્વાનુભવ વડે આ સત્ય લાક્ષણિક બાનીમાં આ પ્રમાણે રજૂ કરે છે : "ભગવાનનો સમાગમ ભોગવવાને પ્રેમને અને શ્રદ્ધાને બંનેને એ દપતીના જોડાને અદરના કેવળ એકાંત ઓરડામાં એકઠાં રાખવા જોઈએ અને પ્રેમને મરજી માફક ખૂબ છૂટથી મનસર બેસવા દેવો જોઈએ. હરકત યા બંધેલ આવે તેને લાત ભગાવો અને દુનિયાદારીનું ડહાપણ એકદમ ભાગી જશે". ૧૩૯ શ્રદ્ધાકુમારી પ્રેમદેવનું ધર માંડે છે. શ્રદ્ધાદેવી સૌભાગ્યવન્તી થાય છે અને જ્યોતીરૂપ કુમારને જણે છે ! અને ભગવાન બાલકૃષ્ણ નટવર અથવા ગ્રીકપુરાણો જેને અમર બાલક કહે છે તે દેવીને પેટે અવતરે છે. ૧૪૦

૧૩૭. એજન,

૧૩૮. એજન, પૃ. ૩

૧૩૯. એજન,

૧૪૦. એજન, પૃ. ૪

: ૩ : પ્રાર્થના પોથી :-

પ્રાર્થના પોથી નામની નાની પુસ્તિકામાં વસન્ત તિલકા, શિખ રિણી, ઉપજતિ, શાદ્દલ વિક્રી ઊત્ત ઇદોમાં, સંસ્કૃતમાં તેમ જ ગઝલના ઇદમાં રચાયેલી પ્રાર્થનાઓ પ્રાતઃસ્તવન, નિત્યસ્તવન અને રાત્રિસ્તવન સંગ્રહાઈ છે. આ પાંચે પ્રકારે લખેલી પ્રાર્થનાનો ભાવ એક સરખો જ છે, અને તે મારે સાગરે વિભિન્ન ઇદો પ્રયોજ્યાં છે. 'સાગર' ની ઇદ પ્રભુત્વશક્તિની પ્રતીતિ કરાવતી આ પ્રાર્થનાઓના બે નમૂનાઓ જુઓ :

અહો ! સ્વામી ! સ્વામી ! પ્રભુજ મુજ હો ! પ્રાર્થુ જ, વિભો !
 ઉઠું શ યાથી ત્યાં સતત મુંજમાં હું રહું, પ્રભો !
 કરૂ જે જે, સ્વામી ! મન, વચનને કર્મ થકી હું,
 તને હોજો, હોજો, પરમ પ્રભુ ! તે સર્વ ગુમતું. ૧૪૧

અલ્લાહ ! ઓ મારા ધણી !
 મૌલા ફજરની બ-દગી ;
 બિસ્તરથી અર્જુ જયારથી,
 તું સોબતી હો ત્યારથી,
 જે જે કરૂ, કહું તે ઉપર --
 આમીન ! અમીની હો નઝર !
 અલ્લાહ ! અગર મારા ધણી !
 આમીન ! ફજરની બ-દગી !

આ પ્રાર્થનાઓ 'સાગર' ની પરમાત્મા પ્રત્યેની અનન્ય પ્રેમવૃત્તિ અને દૃઢશ્રદ્ધાની પ્રતીતિ કરાવે છે. ૧૪૨

૧૪૧. પ્રાર્થના પોથી, પૃ. ૫

૧૪૨. એજન, પૃ. ૮

: ૪ : મહાત્મા સ્વીડનબોર્ગનું ધર્મશિક્ષણ :-

‘કાન્ત’ અને ‘કલાપી’ દ્વારા સ્વીડનબોર્ગના ધર્મવિચારોની પ્રબળ અસર ‘સાગર’ ની વિચારણા પર પડી છે અને તેને પરિણામે જ મહાત્મા સ્વીડનબોર્ગનું ધર્મશિક્ષણ પુસ્તિકાનો ઉદભવ થયો છે. સાગરે સ્વીકારેલા સ્વીડનબોર્ગના દશસૂત્રો આ પુસ્તિકામાં સાગરે સમજાવ્યાં છે. ૧૪૩

૧. પરમાત્મા ખુદ પ્રેમસ્વરૂપ છે અને ખુદ પ્રજ્ઞાન સ્વરૂપ છે.
૨. પરમાત્માને ચ્હાવું એટલે સાચા ઉપયોગોને ચ્હાવું.
૩. દાન અથવા ઉદારતાથી જેમ મનુષ્ય વિખૂટો પડે છે, તેમ તેમ તે પ્રજ્ઞાનથી વિખૂટો પડે છે.
૪. જ્ઞાનની વાતો માણસને દેવ નથી બનાવતી, પણ ખુદ જીવન એને દેવ બનાવે છે.
૫. બીજાઓ કરતાં મહોટા થવાની ઇચ્છા તે સ્વર્ગ નહીં, પણ નરક છે.
૬. સત્ય એ હિંતનું : કલ્યાણીનું : સ્વરૂપ છે.
૭. પ્રેમ, પ્રજ્ઞાન અને ઉપયોગ : એટલે સેવા : એ એક પછી એક આવે છે.
૮. પ્રેમ એ મનુષ્યનું જીવન છે.
૯. સવિતાદેવ જે કે દિવ્યપ્રેમ છે તેમાંથી સૃષ્ટિનું કાર્ય શુદ્ધ થયું.
૧૦. આધ્યાત્મિક જીવનનું જનન એ પુનર્જનન - દ્વિજત્વ છે.

સાગરે સ્વીડનબોર્ગના દશસૂત્રો સ્પષ્ટતાપૂર્વક સમજાવ્યાં છે.

‘સાગર’ની પ્રેમયોગની ભાવના પરત્વે સ્વીડનબોર્ગની પ્રબળ અસર જોઈ શકાય છે. સાતમું સૂત્ર સમજાવતાં સાગરે પોતાની રીતે

અર્થઘટન કરતાં કહે છે કે : "પ્રેમ અથવા સક્રિત યાને ક્ષીનતા એ પ્રભુને પામવામાં સૌથી પ્રથમ છે. પ્રભુના જ લક્ષ્ય બિન્દુ તરફ અભિમુખ થતી ચિત્તની તમામ વૃત્તિઓનું પૂરા પ્રબળથી વહન, એ જ પ્રેમ અથવા સક્રિત. આવો પ્રેમયોગ (Concentrates Love) પ્રજ્ઞાનનો ઉત્પાદક છે અને ઉપયોગ અથવા સેવા એ એનું પરિણામ છે, અથવા લક્ષણ જ છે. હિન્દુસ્તાનના મહાત્માઓએ સક્રિત, જ્ઞાન અને જીવન્મુક્તિ આવો જ ક્રમ ધણે પ્રસંગે બતાવ્યો છે". ૧૪૪

આ સૂત્રો સમજાવતી 'સાગર' ની વ્યાખ્યા શૈલી રૂપે અને અસરકારક છે અને સિદ્ધાન્તોના વિશદ નિરૂપણમાં ઉપકારક બની રહે છે. 'સાગર' ની વિચારધારાને સમજવામાં આ પુસ્તિકા ખૂબ ઉપયોગી છે.

: ૫ : મહાત્મા વિવેકાનન્દનું હૃદયબલ :-

સ્વામી વિવેકાનન્દ તેમ જ સ્વામી રામકૃષ્ણ પરમહંસની તાત્ત્વિક વિચારણાની પ્રબળ અસર 'સાગર' ની વિચારધારા પર ત્વે પડેલી જોઈ શકાય છે. મહાત્મા વિવેકાનન્દનું હૃદયબલ નામની પુસ્તિકામાં સ્વામી શ્રી વિવેકાનન્દના એક ઈન્દ્રિય પત્રનું ભાષાન્તર છે. સત્યનું ચિંતન, મનન અને અનુસરણ કરવા માટે સ્વામી વિવેકાનન્દે આપેલી સલાહ સાગરે પણ પોતાના જીવન સિદ્ધાન્તમાં સ્વીકારી છે. વિવેકાનન્દના પત્રનું નીચેનું અવતરણ જુઓ :

૧૪૪. ગેજન, પૃ. ૩

ઓ સત્યના પરમાત્મન ! તું જ મહારો એકાકી નિયામક છે. દોસ્ત યા દુશ્મનની પર્વા વગર તું સત્યને જ દઢતાથી ધારણ કરી રહે અને આ પળથી જ આ લોકને તેમ પરલોકને તેમ એના બધા વિભવોને અને આભાસોને તું તજ દે. ૧૪૫

આ પત્રનો 'સાગર' નો અનુવાદ મૂળનો ભાવ ચથાર્થ રીતે રજૂ કરે છે અને એ દષ્ટિએ પણ ધ્યાન ખેંચે તેવો છે.

: ૬ : મહાત્મા એમર્સનનું પરમાત્મતત્વ :-

આ પુસ્તિકા ધ્વારા સાગરે એમર્સનના પરમાત્મા - 'Oversoul' નામના નિર્બંધમાં વ્યક્ત થયેલા વિચારોનું દોહન રજૂ કર્યું છે. સાગરે એમર્સનનો અદ્વૈતવાદી વેદાન્તી તરીકે પરિચય કરાવ્યો છે, અને તેમની તાત્વિક વિચારણા દર્શાવી છે.

પ્રભુમય હિતકારી જીવન વહેનારા આત્માઓને તે પરમાત્મા પોતાની પેઠે જ યાહે છે. તેઓ મરે તો પ્રભુને પોતાને મરવું પડે. "હેન્ડીમોરના આ અવતરણ સાથે શ્રીકૃષ્ણે પાંડવોને આપેલા વચનની આખ્યાયિકા સરખાવી પૌર્વાત્ય અને પાશ્ચાત્ય વિચારકો વચ્ચેની સમરૂપતા પ્રારંભમાં દર્શાવી છે". ૧૪૬ વળી, હિતકારી જીવનનો સંબંધ કલ્યાણકારી સનાતનતા સાથે છે તેમ પરમાત્માની સાથે પણ છે. એ વિચાર પણ સાગરે દર્શાવ્યો છે. ૧૪૭ એમર્સનની આત્માની વ્યાખ્યા - સધળા જ્ઞાનને સધળા કલ્યાણનો સમૂહ એટલે કે પૂર્ણતા એવું રૂપાંતરણ કરી સંગોપાંગ બ્રહ્મપણ વિના અમૃતત્વ પ્રાપ્ત થઈ શકે નહીં, એવો અભિપ્રાય પણ દર્શાવ્યો છે. ૧૪૮ પોતાની આગવી શૈલીમાં 'સાગર' આ વિચાર આ પ્રમાણે સમજાવે છે : "હાનું અહમ - દેહમ (Egoism) ભૂલાય, ખોલાય,

૧૪૫. મહાત્મા વિવેકાનંદનું હૃદયબલ, પૃ. ૫

૧૪૬. મહાત્મા એમર્સનનું પરમાત્મતત્વ, પૃ. ૧-૨

૧૪૭. એજન, : ૧૪૮. એજન, પૃ. ૩

અર્પાય, ત્યારે જ મહોલું અહમ જગત થાય, સ્વરૂપાનુભવ થાય,
આત્માનુ પ્રકટ સાન્નિધ્ય અનુભવાય. ૧૪૯

સાચો સાધક પોતાનું હૃદય પરમાત્મતત્ત્વમાં સમર્પી દે છે ને
એ પ્રમાણે તે તમામ પોતાપણું ગુમાવીને સર્વમાનને સર્વશક્તિમાન
અદ્વૈતમાં ભળે છે.

એક બીજો સિદ્ધાન્ત પણ સાગરે સ્પષ્ટ, સાદી અને સરળ
બાનીમાં આ પ્રમાણે દર્શાવ્યો છે : "સત્યને કશા પુરાવાની
અગત્ય નથી. સત્યનો અનુભવ એ જ સત્યની કસોટી અને સત્યનું જ્ઞાન
છે. અને સત્યનું જ્ઞાન સત્ય સાથેના સ્નેહના પ્રમાણમાં જ થઈ શકે.
પરિણામે તો સત ચિત અને આનંદની અભેદમયતા છે. ૧૫૦

બુદ્ધિ અને હૃદય વિભતીય અને વિરોધી છે એટલે 'સાગર'
બુદ્ધિએ ઉત્પન્ન કરેલા સવાલોનો નિર્ણય કરવા માટે અમુક ઉડાઈ
સુધી હૃદયમાં બંધે પ્રવાસ કરેલો હોવો જોઈએ એવી એમર્સનની
વિચારણા સ્પષ્ટપણે સમજાવે છે : "ચૈતન્યમયને અર્પણમય એ દિવ્યા ડેન
પદાર્થમાત્રને પ્રકાશના 'સાગર'માં તદ્દૂપ કરો દે છે. તે માટે સર્વોપરિ
ઉન્નતિ તરફ આત્માના વિકાસ તરફ ઇઈ જનારી, આત્મપ્રગતિ
દાખવનારી હૃદયમાંથી આવેલી નીતિ - સર્વોપરિ હિત તરફ
ઇઈ જનારી નીતિ જે અદરના પ્રજ્ઞાન સૂરની સંતતિ છે". તે
નીતિ પ્રમાણે અનુસરવું જોઈએ". ૧૫૧

આ નિબંધમાં એમર્સને ક્ષેપકોનું બે પ્રકારે વર્ગીકરણ કર્યું છે તે
પણ સાગરે પોતાની રીતે દર્શાવ્યું છે. અદર બંધે પ્રવાસ કરી

૧૪૯. એજન, પૃ. ૩-૪

૧૫૦. એજન, પૃ. ૫

૧૫૧. એજન, પૃ. ૬

બોલનારાઓ, સાહિત્યને માત્ર સાધન તરીકે ગણી નવી દુનિયા તરફ નિષ્કાંતપણે આગળને આગળ ચાલ્યો જાય છે. વ્યાસ, હોમર, કેટી, ભવભૂતિ, માધ, ગેટી અને સ્વીડનબોર્ગને પહેલા વર્ગના લેખકો તરીકે ગણાવે છે. કાલીદાસ, શેક્સપિયર, વર્ડઝવર્થ, ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી કે નરસિંહરાવ દિવેદિયા બીજા પ્રકારના લેખકો છે. બીજા પ્રકારના લેખકો પોતાની મોહક કલાથી દુનિયાને તાજુબ કરી દે છે પણ, પ્રભુના રાજ્ય તરફ દુનિયાને એક તરફ પણ તેઓ આગળ ચલાવી શક્યા નથી, શકે તેમ નથી. ૧૫૨

સાગરે અતમા એમર્સનનું નીચેનું અવતરણ આપ્યું છે જે 'સાગર' ની તાત્વિક વિચારધારાના ધડતરમાં તેમ જ તેમના વ્યક્તિત્વ પર એમર્સનની થયેલી પ્રબળ અસરનું ધોતક છે: "હું જો પૂરેપૂરી પ્રેમ ગરબીમાં આરામ લેતો જ પડ્યો છું અને વિશુદ્ધ પ્રેમના અભિનયી જ જો છું બળ્યા કરું છું તો મહારે કેટલેક કે સ્વીડનબોર્ગનું કામ જ શું છે ?" ૧૫૩

મૂળ અંગ્રેજી અવતરણ આ પ્રમાણે છે :

When I sit in that presence who shall dare to come in ? When I rest in perfect humility, when I burn with pure love, what can calvin or Sweedenborg say ? 154

૧૫૨. એજન, પૃ. ૭

૧૫૩. એજન, પૃ. ૬

૧૫૪. The works of Ralph Waldo Emerson -

Vol. II - 'Essays' Page 241.

: ૭ : ૐ પ્રભુજના કક્કા :-

ૐ પ્રભુજના કક્કા નામની સદ્ગુરુવૃત્તિના તૃતીય અંકમાં
હીવાને સાગર, દક્ષતર રમાં પ્રસિધ્ધ થયેલા ૐ પ્રભુજના વ્રણ
કક્કા, ૐ પ્રભુજના મહિના, તથા સાતવાર અને હીવાને સાગર
દક્ષતર ૧ની પ્રેમ તિથિઓ જુદી પ્રસિધ્ધ કરી છે.

આ પુસ્તિકાના મુખપૃષ્ઠ પર નીચેની પદ્ધિતઓ 'સાગર'ની
જીવનસાધનાનો માર્ગ દર્શાવે છે :

પ્રેમ બિકાતા મેં સુણયા - માયા સાટે હટ -
અખા ! હોત વિલંબન કીજયે - તુર્ત હી જીયે કટ
ગુરુ ગુરુ ગુરુદેવકી જય ! ૧૫૫

પોતાના સિધ્ધાન્ત નિરૂપણ માટે જુની સક્રિત પ્રણાલિકા
પ્રમાણે સાગરે પણ કક્કા, મહિના, વાર અને તિથિઓ રચી છે.

સાગર ની કવિતા મૂલ્યાંકન પ્રકરણ ૪માં આ પ્રકારોની
સમીક્ષા કરી છે એટલે અહીં એનું પુનરાવર્તન કર્યું નથી.

: ૮ : ધર્મ વિચારણા :-

ધર્મનું સાચું સ્વરૂપ સમજાવતી ધર્મ વિચારણા નામની નાની
પુસ્તિકામાં સાગરે સ્પષ્ટતાપૂર્વક જણાવ્યું છે કે : "અસક્રિત અથવા
અપ્રીતિ એ જ હુઃખનું કે પાપનું કે બન્ધનનું કારણ છે. અજ્ઞાનનું સુધ્ધા
કારણ અસક્રિત અથવા અપ્રીતિ જ છે". ૧૫૬

૧૫૫. એસ પ્રભુજના કક્કા, પૃ. ૧

૧૫૬. ધર્મ વિચારણા, પૃ. ૩-૪

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને મનોનિગ્રહ માટે દર્શાવેલ માર્ગ - અસ્વાસ અને વૈરાગ્યનું મહત્વ પણ સાગરે વિગતે સમજાવ્યું છે. શક્તિયોગની સાગરે આપેલી વ્યાખ્યા જુઓ : "શક્તિયોગ એટલે શક્તિમાં વૃત્તિમાત્રની ક્ષીનતા એટલે શક્તિ એ જ જીવન - શક્તિ એ જ મનનું કાર્ય ; શક્તિ એ જ બુદ્ધિનું કાર્ય ; શક્તિ એ જ ચિત્તની બધીયે ઠાગણીઓનું કાર્ય. આર્તુ જ્યારે ભક્ત જીવન થાય, ત્યારે મનને જરૂર જ પકડાય. આ જ રાજમાર્ગ છે". ૧૫૭

ધર્મ વિચારણાને અંતે 'સાગર' મન, બુદ્ધિ અને ચિત્તની આપણી અદરની ત્રિપુટીને ભજનનું મહાકાર્ય સોંપી દઈને મુખ અને શાન્તિનો સ્વાસ્થ્ય કરવા માટે ઉદ્બોધન કર્યું છે.

: ૬ : સંતોની વાતો :-

ઈ. સ. ૧૯૨૭ સદ્ગુરુ વૃત્તિની 'સાગર' ની બાર પુસ્તિકાઓમાંની નવમી પુસ્તિકા સરીકે પ્રગટ થયેલી ચોવીસ બોધાત્મક વાર્તાઓમાં સરળ, સાદી છતાં સાવવાહી શૈલીમાં પોતાને અભિપ્રેત સૂકીવાદના જીવનસિદ્ધાન્તનું સાગરે આલેખન કર્યું છે. પ્રત્યેક વાર્તામાં પ્રભુને પામવાનાં સિન્ન સિન્ન સાધનોનું મહત્વ દર્શાવવાનો લેણકે પ્રયત્ન કર્યો છે. લેણકની વિચારધારાની પ્રબળ છાપ આ વાર્તાઓની વસ્તુ પસંદગી તેમ જ અભિવ્યક્તિ પરત્વે જોઈ શકાય છે. માત્ર બાહ્યકલ્પેવર જ વાર્તાનું છે. એનું અંતઃતત્ત્વ તો 'સાગર' ની તાત્ત્વિક વિચારધારા વડે ધડાવેલું છે. સ્વાસ્થાવેક રીતે જ આવી સાવના-પ્રધાન બોધાત્મક વાર્તાઓમાં પાત્રોના વ્યક્તિત્વનો વિકાસ,

૧૫૭. એજન, પૃ. ૭

સંઘર્ષ કે વસ્તુગૂંચનનું કશું મહત્વ હોતું નથી. વાર્તાકલાની દૃષ્ટિએ તપાસતાં આ ચોવીસ વાર્તાઓમાંથી 'ભીમની ભકિતની વાર્તા' (સાતમી વાર્તા) ,^{૧૫૮} '૩ પાજ ભગતની વાર્તા' (દસમી વાર્તા) ,^{૧૫૯} તેમ જ એક બાવાજના અભ્યાસની વાર્તા^{૧૬૦} ભાવવાહી સચોટ શૈલી તેમ જ પાત્રાલેખનની દૃષ્ટિએ ધ્યાન એવે તેવી છે.

આ વાર્તાઓમાં 'સાગર' ની ભાવવાહી લોકલોગ્ય શૈલી તાત્વિક સિંધાન્તોની અસિવ્ય કિતનો એમનો હેતુ સાધી આપે છે અને એટલા પૂરતું જ આ વાર્તાઓનું મહત્વ છે.

'પ્રભુ પ્રાપ્તિ માટે પુસ્તકો વાંચવાની વાર્તામાં જ્ઞાની સિંધ્યે-શ્વરને એક વકીલે પ્રભુ પ્રાપ્તિ માટે કયા પુસ્તકો વાંચવા ? તે અંગે પૂછતાં બાવાજએ આપેલા ઉત્તરની લાક્ષણિક ભાષા-શૈલી જુઓ :

"બેટા ! એસા હિ નિયમ લે લે કિ બની હુઈ કોઈ સિ કિતાબ ક સિ પહોના નહો - તુમહારે લોગોને પહો પહોકે હિ ચે સબ ખરાબી કિઈ હે. ચોગ્ય મુણસે શ્રવણ કરના ઔર ઉસકા બિચાર કરના. જો પહો, જો બાલે કિઈ ઉસ સબકો ભૂલ બવ - ભૂલને કા સિ અભ્યાસ કરો - ખીન કા હિ અભ્યાસ કરો - એક શબ્દકા અભ્યાસ કરો ઔર જૈસી તેરી ચે કિતાબ હમારી ધૂનીમે ખાખ હો ગઈ, એસી તેરે દિલમે ખુદ તેરી હિ સિખી હુઈ કિતાબ કો પૂર ખાખ બનાદે - ફિર દર્શન હો બચગા - કાયમી કાયમ બિલ બચગા પ્યારા, અલખ નિરંજન !^{૧૬૧}

૧૫૮. 'સંતોની વાર્તા', પૃ. ૧૬.

૧૫૯. એજન, પૃ. ૨૪

૧૬૦. એજન, પૃ. ૧૧-૧૨

૧૬૧. એજન, પૃ. ૪

પક્ષીઓની ભાષાના શિક્ષણની વાતમાં ગુરુ દત્તાત્રેય ભગવાને આપેલો બોધ - ચક્રી પોતાના ચિ - ચિ અવાજ ધ્વારા પરમાત્મામાં પોતાનું ચિત્ત જોડવાનો તેમ જ કૂકડો દેહ દષ્ટિ અને દેહાભિમાનને પ્રહારોનેમાં લય કરવાનો બોધ આપે છે, તે સમજવે છે. ૧૬૨ ;

દેવસે દીવો લઈને ફરતાં પ્રહારીની વાત - ત્રીજી વાતમાં સદ્ગુરુની શોધમાં નીકળેલા પ્રહારીને હૃદયની ભૂમિકાનું શોધન - વિશોધન કરવાનો તેમ જ પોતે જ પોતાના ગુરુ બનવાનો આત્માનુભવી સન્તે આપેલો ઉપદેશ રજૂ થયો છે. ૧૬૩ એક બાવાજના અભ્યાસની વાત વાત પક્ષીમાં વૈરાગ્ય અને અભ્યાસ ધ્વારા પરમાત્મા પ્રાપ્તિ કરવાનો બોધ સચોટશૈલીમાં મિશ્રપાયો છે. ૧૬૪

છટ્ટીવાતમાં ગજબ ગુરુમંત્રની વાતમાં રામાનંદજી પાસેથી રામમંત્ર તેમ જ ભાગ બવ નો ગુરુમંત્ર કબીરે કેવીરીતે પ્રાપ્ત કર્યો તેની વાત રજૂ થઈ છે. ૧૬૫

સાચું બોધનારા છોકરાની આઠમીવાતમાં ચોરલોકોએ કરેલી સત્યની કહર, ૧૬૬ તુકારામ યુવા અને વેદાન્તીઓની નવમીવાતમાં ભાકિતનું મહત્વ, ૧૬૭, ત્રેપાજી ભગતની વાત ૧૬૮ ભિકિતમર્ગ મોટે સાચી વીરતાનું મહત્વ દર્શાવ્યું છે.

સૂફીવાદની ભાવનાઓનું મિશ્રણ કરતી ચિતારાઓની વાત બારમીવાત ૧૬૯ હઝરત મહમ્મદ સાહેબની ભજનનાં લક્ષણોની વાત - તેરમીવાત ૧૭૦ તેમ જ હઝરત ઇબ્રાહીમ પેગમ્બરની ચૌદમી વાત - પરમાત્માની ગહનગતિની વાત ૧૭૧ મનસૂરશાહની

-
૧૬૨. એજન, પૃ. ૬ : ૧૬૩. એજન, પૃ. ૭-૮ : ૧૬૪. એજન, પૃ. ૧૧-૧૨
 ૧૬૫. એજન, પૃ. ૧૪-૧૫ : ૧૬૬. એજન, પૃ. ૨૦-૨૧
 ૧૬૭. એજન, પૃ. ૨૨-૨૩ : ૧૬૮. એજન, પૃ. ૨૪-૨૭
 ૧૬૯. એજન, પૃ. ૩૦-૩૧ : ૧૭૦. એજન, પૃ. ૩૨
 ૧૭૧. એજન, પૃ. ૩૩-૩૪

‘માલેકના ધરના રસ્તાની વાત’ - વાત ૧૬૨મી, ૧૭૨ ‘મહાત્મા અયુબની - ભક્તની સહનશીલતાની વાત’ વાત ૧૬૩મી, ૧૭૩
 ‘હઝરત અલીશાહેબની વાત’ - વાત ૧૬૪મી, ૧૭૪ ‘શાહ સલાહદીન અને રાજા રિયઝની વાત’ - વાત ૧૬૫મી, ૧૭૫ ‘હઝરત શિબલીની વાત’ - વાત ૧૬૬મી, ૧૭૬ ‘હઝરત અયુબખેરની વાત’ - વાત ૧૬૭મી, ૧૭૭ ‘હઝરત દાવુદની મુશ્કેલીની વાત’ - વાત ૧૬૮મી, ૧૭૮ ‘હઝરત મુસાની અને હેડકાની વાત’ - વાત ૧૬૯મી, ૧૭૯ તેમ જ હઝરત શિબલીના વિલાપની વાત - વાત ૧૭૦મી, ૧૮૦માંની સૂફીવાદની ભાવનાઓ રજૂ કરતી વાતોનો ગૂળ રમીસાહેબના મસ્નવી માં જોઈ શકાય છે.

: ૧૦ : ગીતાની વિચારણા :-

ગીતાની વિચારણા માં સાગરે ગીતાના કેટલાક મહત્વના શ્લોકોનો અનુવાદ તેમ જ સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે. ગીતાની તાત્વિક વિચારણા નિષ્કર્ષ રજૂ કરતી આ ગીતાની વિચારણા નું અનુસ્થાપન ગીતાનું હૃદય માં જોઈ શકાય છે.

ગીતાના બીજા અધ્યાયના બીજા શ્લોકમાં દેહની અસ્તિત્વતા અને આત્માના ચૈતન્ય તત્વનો સંબંધ દર્શાવેલી વસ્તુને યથાર્થ સ્વરૂપમાં જોવા પાટે શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને આપેલી સલાહ અંગે ‘સાગર’ આ પ્રમાણે સમજાવે છે : "શરીર તે ખરું હું નથી કે શરીર તે ખરું તું નથી, પણ ખરું હું તો અ-દર રહેલું ચૈતન્ય છે, અને શરીર તો માત્ર તેને રહેવાનું એક ઘર છે ધરના નાશ પામવાથી અ-દર રહેલું ચૈતન્ય નાશ પામતું નથી". ૧૮૧

૧૭૨.	એજન,	પૃ. ૩૬-૩૭	:	૧૭૩.	એજન,	પૃ. ૩૮-૩૯
૧૭૪.	એજન,	પૃ. ૪૦-૪૧	:	૧૭૫.	એજન,	પૃ. ૪૨-૪૪
૧૭૬.	એજન,	પૃ. ૪૫	:	૧૭૭.	એજન,	પૃ. ૪૬-૪૭
૧૭૮.	એજન,	પૃ. ૪૮-૪૯	:	૧૭૯.	એજન,	પૃ. ૫૦-૫૧
૧૮૦.	એજન,	પૃ. ૫૨-૫૩	:	૧૮૧.	ગીતાની વિચારણા,	પૃ. ૭

સાચા જ્ઞાનીએ અનિત્ય પદાર્થ માટે ખેદ કરવો જોઈએ નહીં એ સિદ્ધાન્ત પણ સાગરે વિગતે સમજાવ્યો છે : "ભરણ એ માત્ર, યૌવનમાંથી ધડપણમાં જવાય છે તેમ, એક દેહમાંથી બીજા દેહમાં જવાની સ્થિતિ છે અને જ્ઞાનના અનુભવીને એ બિલકુલ ખેદનું કારણ થતું નથી". ૧૮૨

આત્માનું સ્વરૂપ સમજાવતાં વીસમાં શ્લોકની ટીકામાં 'સાગર' ની સચોટ શૈલી જુઓ : "આત્મા જન્મમૃત્યુ રહિત છે, ભૂતમાં થયેલો અને પછી ભાવિમાં થનારો એવો નથી. તે તો છે, છે ને છે એવો નિત્ય સાશ્વત, પુરાણ અને શરીર મરતાં છતાં, અમર રહેનારો છે". ૧૮૩

કર્તવ્યમાર્ગનો ઉપદેશ આપી વિવેકબુદ્ધિ ધ્વારા કર્મમાંથી મુક્ત થવાનો શ્રીકૃષ્ણે દર્શાવેલો માર્ગ 'સાગર' વિવેકબુદ્ધિ અને મનોબુદ્ધિના તાત્વિક ભેદ ધ્વારા આ પ્રમાણે દર્શાવે છે : "બુદ્ધિના બે પ્રકાર છે (૧) નિશ્ચયાત્મિકા બુદ્ધિ, (૨) બહુ શાખાવાળી બુદ્ધિ. નિશ્ચયાત્મિકા બુદ્ધિ એ સારી બુદ્ધિ છે ; છતાં વેદના વાદવિવાદ કરનારની બુદ્ધિ, કામનાઓથી ભરપૂર સ્વર્ગ મેળવવાની ઇચ્છાવાળી બુદ્ધિ તેમ જ ભોગ અને મહોટાઈ ચાહનારની બુદ્ધિયોગમાં સ્થિર થઈ શકતી નથી". ૧૮૪

આત્મા ત્રિગુણી પ્રકૃતિથી પર છે એટલે શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને આપેલો નિસ્તેષ્ય થવાનો બોધ 'સાગર' લાક્ષણિકશૈલીમાં આ પ્રમાણે સમજાવે છે : "તહારે જો કંઈ કરવાનું હોય તો એ જ છે કે તું ત્રણ ગુણથી પર

૧૮૨. એજન, પૃ. ૭

૧૮૩. એજન, પૃ. ૮

૧૮૪. એજન, પૃ. ૧૦

એટલે ત્રિગુણાતીત થા. તું સુખદુઃખના વંધથી રહિત થા ; વંધ માત્રથી રહિત થા ; સુખદુઃખ, હર્ષશોક, જન્મમૃત્યુ, ચડતી પડતી વગેરે વંધો છે, તે બધાં વંધોથી રહિત થા".

... ..

આત્માને યોગ કે વિયોગ તેમ જ ક્ષેમ કે અક્ષેમ હોતાં નથી એ તું સારી પેઠે જાણ અને આત્મવાન એટલે આત્મવિત થા - બૃહમવેત્તા થા - આત્મસ્વરૂપ થા - તું શરીરજ નથી પણ આત્મા છે, એવો સ્વાનુભવ પોતામાં નિરન્તર જગત રાખ". ૧૮૫

બુધ્ધિની સમતા એ જ યોગ અને એટલા માટે ચિત્તની સમતા પ્રાપ્ત કરવા માટે 'સાગર' લાક્ષણિક શૈલીમાં કહે છે કે : "બુધ્ધિની આવી સમતા એ જ યોગ છે અને એટલા માટે આવી સમતાના પ્રબળ અનુભવ વચ્ચે નિરન્તર અચલ રહીને તું કર્મમાં પ્રવૃત્ત થા - કર્મમાં પ્રમાદ કરીને, કર્મમાં અવજ્ઞાવૃત્તિ ઉભી ન કર". ૧૮૬

ચિત્તવૃત્તિની ક્ષીનતાના દઠ અભ્યાસને આવશ્યક ગણાવી 'સાગર' યોગી, ભક્ત, કે જ્ઞાની બધાંનો પૂર્ણપદનો સ્વાનુભવ તો એક જ હોય છે એ સમજાવતાં કહે છે કે : "બુધ્ધિની આવી સમતા અખંડિત કાચમ રાખીને દરેક ફરજ અદા કરવી. બુધ્ધિની આવી કાચમની સમતા - સમતાનો આવો કાચમનો ત્રિગુણાતીત પ્રવાહ એ જ પૂર્ણતાનું એક સહજ લક્ષણ છે". ૧૮૭

પોતાને અભિપ્રેત અનતવાદનો મૂળભૂત સિદ્ધાન્ત વાસનાક્ષય - મનોનાશ પર 'સાગર' ખૂબ ભાર મૂકે છે. ગીતાની વિચારણાનો આ

૧૮૫. એજન, પૃ. ૧૧

૧૮૬. એજન, પૃ. ૧૩

૧૮૭. એજન, પૃ. ૧૪

મૂલ પાયો સમજવતી 'સાગર' ની લાક્ષણિક શૈલી જુઓ :
 " નિશ્ચયાત્મિકા બુદ્ધિનોયોગ સિદ્ધ થયો નથી હોતો, ત્યાં
 મનુષ્યની અ-દરનું રાજ્ય આ શત્રુઓએ રજોગુણી અને તમોગુણી
 પ્રકૃતિએ પચાવી પાડેલું હોય છે, અને મનુષ્યતા આખા આન્તર
 ઉપર તે સત્તા ચલાવે છે, ચાટલા માટે, આ શત્રુઓનો વિનાશ
 કરવાને પ્રથમ ઇન્દ્રિયોને સ્વવશ રાખ ; મનને સંયમમાં રાખ અને
 કામના માત્રનો - વાસનામાત્રનો વિનાશ થશે. દેહમાં પર
 ઇન્દ્રિયો છે, ઇન્દ્રિયોથી પર મન છે, મનથી પર બુદ્ધિ છે,
 બુદ્ધિથી પર પરમ સત્ વસ્તુ - આત્મા છે આ ક્રમ જણીને તું તે
 પ્રમાણે, પોતે વશ રાખ અને કામનામાત્રનો - ઇચ્છામાત્રનો -
 વાસનામાત્રનો આ રીતે લય કર". ૧૮૮

: ૧૧ : ગીતાનું હૃદય :-

'ગીતાનું હૃદય' માં છઠ્ઠા અધ્યાયથી અઠારમા અધ્યાય સુધીના
 મહત્વના શ્લોકો ટીકા પદ્ધતિથી સમજાવ્યા છે. સંન્યાસીની
 વ્યાપ્તિ આપતાં સાગરે અનતવાદનો પોતાનો સિદ્ધાન્ત જ
 નિરૂપ્યો છે. જુઓ : "જેને રણ કે ત્યાગ બેમાંથી એક પણ પ્રતિ
 ભમતા નહીં, તે સંન્યાસી બાહ્યત્યાગી છતાં વૃત્તિએ કરીને અ-દર
 રાગી હોય, તો તો એ ત્યાગી નહીં, પણ, મિથ્યાચારી જ
 કહેવાય. કર્મ કરતાં છતાં - બાહ્યત્યાગી ન હોવા છતાં,
 આન્તરમાં જ સમાધિસ્થ હોવાથી, સમાન બુદ્ધિનો ચોગી
 નેરન્તરનો મુક્ત છે". ૧૮૯

૧૮૮. એજન, પૃ. ૨૪

૧૮૯. 'ગીતાનું હૃદય', પૃ. ૧૧

નવમાં અધ્યાયના ચૌદમાં શ્લોકમાં અનન્યપ્રેમ-ભક્તિનું દર્શાવેલું મહત્વ 'સાગર' આ રીતે સમજાવે છે : "મહાર્ અને મહાર્ જ સતત કીર્તન, અને તે દઢ નિયમનો અને દઢવ્રત ધારણ કરીને ; મહારી અને મહારી જ પ્રણિપાતપૂર્વક ભક્તિ અને એક ક્ષણ પણ મહેને વેગળો ન રાખે એવી મહારીને મહારી જ ઉપાસના", ૧૯૦

પરમાત્મા પ્રત્યેનો અનન્યપ્રેમ 'સાગર' રાહનું મુદ્દાનું લક્ષણ છે. 'સાગર' અનન્યપ્રેમવૃત્તિનું મહત્વ મસ્તીયુક્ત બાનીમાં આ પ્રમાણે સમજાવે છે : "પોતાના પ્રિયતમ પરમાત્માનું આ સર્વોપરિ વચન તેના હરેક આશકે પૂરી ગરબથી સાંભળવું જોઈએ. અહીં તે વચન આપે છે કે આશકનો ઇશ્કનો અનન્ય અને આંતરબાહ્ય દમ બ દમ અસ્ખલિત વહેતો જ હોય, તો ઇહલૌકિક તેમ જ પારલૌકિક બને દુનિયાનો મામલો તે જરૂર જ સંભાળી લે છે. મુમુક્ષુ વિચારક હવે તો પરમાત્માનો - પરમાત્માના પ્રેમનો આન્તર ફકીર છે - ઇશ્કનો જોગી, પણ ઝોળી ઝંઠા વગરનો". ૧૯૧

ગીતાનો હૃદયપૂર્વકનો અભ્યાસ કરનાર સહજવસ્થાની પરમદશા પ્રાપ્ત કરે છે. 'સાગર' પુસ્તિકાની પૂર્ણાહુતિ કરતાં લાક્ષણિકશૈલીમાં કહે છે કે : "ગીતાની હૃદયજ્યોતનું તેણે પોતાના હૃદયમાં દર્શન એટલે પ્રકટીકરણ થાને "રિવીલેશન" અનુભવ્યું તેનું "ચિત" રસગોપી બન્યું - તેની "બુદ્ધિ" અદ્વૈતાચાર્ય ભગવાન વ્યાસજી મુમુક્ષુ વિચારકને ભણાવે છે તેમ, સાધ્યયોગીની પ્રતિષ્ઠિત પ્રજ્ઞા બની. અને તેનું "મન" ભગવતી શ્રુતિ કહે છે તેમ, સાક્ષાત્ રસ્તો લે. સ. એવું અનુભવવું બન્યું. મનબુદ્ધિ ચિત - ત્રિપુટી એક થઈ". ૧૯૨

૧૯૦. ગેજન, પૃ. ૧૩ : ૧૯૧. ગેજન, પૃ. ૧૪

૧૯૨. ગેજન, પૃ. ૧૭

‘ગીતાની વિચારણા’ તેમ જ ‘ગીતાનું હૃદય’ ના અભ્યાસનો નેષ્ઠ રજૂ કરતાં ‘સાગર’ અતમા કહે છે કે : "મન, બુદ્ધિ અને ચિત્તની ત્રિપુટી જેવી તેના આન્તરમાં અખંડ બ્રહ્મકરણ હોય છે, તેવી જ તેના આન્તરમાં જ્ઞાન, યોગ અને ભક્તિ અથવા ઉપાસનાની અનુભવ ત્રિપુટી બ્રહ્મકરણ હોય છે એટલે કે આવો મુમુક્ષુ વિચારક મહાયોગી પુરુષ જેમ મહાયોગી છે, તેમ તે મહાજ્ઞાની પણ છે, તે મહાભક્ત પણ છે, તે સંન્યાસીઓનો પણ મહાસંન્યાસી છે". ૧૯૩

ગીતાનો હૃદયપૂર્વકનો અભ્યાસ કરનાર પરમપદની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરે છે. શાક્ષણિકશૈલીમાં ‘સાગર’ કહે છે કે : "આવો મહાન અનુભવ, કેવલ ભક્તિ વડે જ થવો જોઈએ, અને વિધિપૂર્વક એટલે યોગી થઈને જ થવો યોગ્ય છે, એ મુદ્દા ઉપર પણ ગીતાનો આગ્રહ છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પોતાના પરમાત્મભાવનું પ્રકાશન અર્જુનના હૃદયમાં કરતાં કરતાં, છેવટે તે અનાદિ અનન્ત - અપરિમિત ધન્યકર્તુ - બ્રહ્મનું સનાતન નિયંત્રણ સમજાવે છે". ૧૯૪

શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાનો સર્વાંગી અભ્યાસ રજૂ કરતી આ બન્ને પુસ્તિકાઓમાં ‘સાગર’ ની લોકલોચ સરળ વ્યાખ્યા શૈલીનો ઉત્તમ આ વિષ્કાર તેમ જ સાગરે એમાંથી સ્વીકારેલા સિદ્ધાન્તનું વિશદ નિરૂપણ જોઈ શકાય છે.

૧૯૩. એજન, પૃ. ૨૧

૧૯૪. એજન,

: ૧૨ : સ્ત્રીપુરુષ વિચારણા :-

સદ્ગુરુવૃત્તિના બાર અકોમાં છેલ્લી પુસ્તિકા 'સ્ત્રીપુરુષ વિચારણા' છે. 'મુમુક્ષુ વિચારણા' ની માફક આ પણ એક મુમુક્ષુએનને લાગાયેલો વિસ્તારી પત્ર છે. સ્ત્રી અને પુરુષનાં વિભિન્ન ધર્મ વિષયક વિચારોનો 'સાગર' નો મૌલિક દષ્ટિકોણ આ પુસ્તિકામાં જોઈ શકાય છે. પતિવ્રત સ્ત્રીને પતિ એ જ દેવ છે એવા મનુના સૂત્રનું દઢતાપૂર્વક મનન અને આચરણ કરવા માટે સીતાજી, તારામતી, ક્ષતેઈ વગેરેનાં દષ્ટાંતો આપી ગૃહસ્થાશ્રમનો ધર્મ વિગતે સમજાવ્યો છે. સ્ત્રીએ પોતાનું સ્ત્રીત્વ અને પુરુષે પોતાનું પુરુષત્વ સાચવીને પોતાના કાર્યક્ષેત્ર અનુસાર જ પ્રવૃત્તિ કરવી જોઈએ એવો દઢઆગ્રહ રાખવાનું સાગરે ઉદબોધન કર્યું છે. "પુરુષે સ્ત્રીની બુદ્ધિ પ્રમાણે ચાલવાનું નથી પણ પુરુષના જ્ઞાનને અજવાળે જ સ્ત્રીએ ચાલવાનું છે" એ આ પુસ્તિકાનો મુખ્ય ભાવ છે. પાશ્ચાત્ય કેળવણીની વિપરીત અસરથી ચેતતા રહેવાની આજના યુગને અનુરૂપ ટીકા પણ સાગરે કરી છે. 'સાગર' ની શ્રેષ્ઠ વિચારણા પ્રકરણ ૪માં આપણે વીગતે જોઈ ગયા છીએ. એટલે અહીં પુનરાવર્તન કર્યું નથી.

સદ્ગુરુવૃત્તિની આ બાર પુસ્તિકાઓમાં નવમી પુસ્તિકા સંતોની વાલો તેમ જ દશમી અને અગીયારમી પુસ્તિકા ગીતાની વિચારણા અને 'ગીતાનું હૃદય' આ ધ્યાત્મિક કોટિના સત્વશાળી ગદ્યની દષ્ટિએ વિશેષ મહત્વની છે.

૧૬૫. "સ્ત્રીપુરુષ વિચારણા", પૃ. ૨૧

અપ્રગટ અધૂરી નવલકથા - ચૈતન્ય જ્યોતિ : -

સાગરે પોતાના તાલ્લિક સિદ્ધાન્તોની અસિવ્યકિત માટે નવલકથાના સ્વરૂપની પણ પસંદગી કરી હતી. 'સાગર' ની અપ્રગટ અધૂરી નવલકથા - 'ચૈતન્ય જ્યોતિ' નું પ્રથમ પ્રકરણ 'અજ્ઞ જોગી' ઉપરથી 'સાગર' નો પ્રયત્ન જોઈ શકાય છે. ૧૯૬

આ પ્રથમ પ્રકરણમાં સાગરે બાવાજી ભૂમાપતિ અને ચેતનબાબુ વચ્ચે આધ્યાત્મિક વિષયમાં થયેલી ચર્ચાનું સંવાદશૈલીમાં નિરૂપણ કર્યું છે. બાવાજી શૈલીમાં લખાયેલા આ પ્રકરણમાં સચોટ સિદ્ધાન્ત નિરૂપણ બાસ ધ્યાન જેવું છે. જુઓ : "જે કેળવણી ફક્ત મગજ સુધી જ પહોંચીને અટકે છે તેના પર અમારા લોકને બિલકુલ શ્રદ્ધા નથી હોતી. જેવા સૂકા જ્ઞાન કરતાં મૂર્છા રહેલું એ માનવીને વધારે ગુણકારક છે".

... .. સધળા ધર્મોનું મૂલ્ય પ્રેમધર્મ છે. ધર્મમાં દેશકાળને અનુસરે છે અને સ્થિતિને આધારે ટકે છે, પરંતુ સત્યનો દેશકાળ અને સ્થિતિથી ઉપર સત્તા ચલાવે છે. પ્રેમધર્મ એટલે ધર્મનો કોઈ નવો પંથ નહીં, ધર્મનો કોઈ જુદો માર્ગ નહીં. પ્રેમ એટલે જ પરમાત્મા. પરમાત્મા એટલે જ સત્ય. સત્ય એટલે સંપૂર્ણ સત્ય અને એટલે જ પ્રેમનું સર્વોપરી તત્વ". ૧૯૭ આ નવલકથાની આયોજના પરત્વે બીજા વિશેષ માટેની પ્રાપ્ત થઈ નથી.

વિચારક તરીકે સાગર : -

હિમાલયનિવાસ દરમ્યાન ઈ.સ. ૧૯૧૪ અને તે પછીના કેટલાંક વર્ષોમાં સાગરે પોતાની અધ્યાત્મસાધના દરમ્યાન લખેલી નોંધપોથી -

૧૯૬. ચૈતન્યજ્યોતિ - અપ્રગટ નવલકથાનું પહેલું પ્રકરણ 'અજ્ઞ જોગી' માટે જુઓ પરિશિષ્ટ ૯

૧૯૭. એજન

ડાયરી માંથી વિચારક તરીકે સાગરની વિચારણા એકથી ચારની વિગતે સમીક્ષા કરીએ.

ઈશાવાસ્ય, કઠ, પ્રશ્ન, છાંદોગ્ય, માંડૂક્ય, મુણ્ડક, બૃહદારણ્યક, તેતિરિય, શ્વેતાશ્વતર, તારક્ષાર વગેરે ઉપનિષદો, ઋગ્વેદ, દેવીસાગવત, યોગવાશિષ્ઠ્ય, નિર્વાણ પ્રકરણ - ઉપરાંત જ્ઞાઉદ્દીન રમી, કલાપી, જોઈએ, ગ્રાઉનિંગ, વર્ડઝવર્થ, ગિલ્ટન, જેઈમ્સ ગેલન, સ્વીડનબર્ગ, અખો, કબીર જેવા પાશ્ચાત્ય અને પૌર્વાત્ય વિચારકો ભગવદ્ગીતા પતંજલિ યોગશાસ્ત્ર, મસ્નવી શ્રીમદ્દશાગવત, વૈરાગ્ય શતક, જેવા ગ્રંથોમાંથી અવતરણો સાગરે આપેલા અવતરણો પરથી આ શાસ્ત્રગ્રંથો તેમ જ વિચારકોની પ્રબળ અસર તેમના પર પડી છે તે જોઈ શકાય છે.

શ્રી સાગરાશ્રમ ગ્રંથમાળા પુષ્પ ચોથું 'સાગર'ની વિચારણા પ્રથમાંક ૧૯૫૬નાં સંપાદક યોગીન્દ્ર જ. ત્રિપાઠીએ પ્રસ્તાવનામાં કહ્યું છે તેમ : "સાગરપ્રભુજીએ પોતાની નોંધપોથીમાં પરમાત્માનો સ્વાનુભવ કરવા માટેની મનનશીલ, તાત્ત્વિક વિચારણા પિકેશમાં, એકાન્તવાસ સમયે કરેલી, તેમાં રહેલી વિચારણા મુમુક્ષુઓને ઉપકારક થશે એમ હાગવાથી, એમાંનો કેટલોક ભાગ આ માળાના ચોથાજક તરીકે 'સાગરની વિચારણા - પ્રથમાંક' રૂપે પ્રસિધ્ધ કર્યું છે". ૧૯૮

'સાગર'ની અધ્યાત્મ વિચારણાનો નિષ્કર્ષ રજૂ કરતી 'સાગર'ની નોંધપોથી આ પ્રકારના સાહિત્યમાં વિશિષ્ટ સ્થાન ધરાવે છે. સનાતન સત્યના સિદ્ધાન્તોનું આર્જુ વિશદ નિરુપણ પોતાની નોંધપોથી દ્વારા આપવાનો કદાચ આ પ્રથમ પ્રયત્ન છે. પોતાના સિદ્ધાન્તને

૧૯૮. 'સાગર'ની વિચારણા - પ્રથમાંક - પ્રસ્તાવના, પૃ. ૧

અનુરૂપ અર્થઘટન માટે અથવા અધ્યાત્મસાધનાની પૂર્ણતા માટે આવશ્યક અને સહાયક બને તેવા પચાતનામ વિચારકોનાં લખાણોમાંથી તેમ જ શાસ્ત્રગ્રંથોમાંથી પસંદગી કરીને ઉદ્દ્યોતકરેલાં અવતરણો તેમ જ તે સમજવતી સંક્ષિપ્ત ટીકા આ નોંધપોથીનું વિશિષ્ટ લક્ષણ છે. 'સાગર'ની અધ્યાત્મવિચારણાનું નવનીત 'સાગર'ની વિચારણા"ના ચારઅંક ધ્વારા આપણને મળે છે. આ નોંધપોથીનું સ્વરૂપ અપ્યવસ્થિત રીતે લખાતી 'ડાયરી' જેવું છે. પરંતુ તેનું આંતરસ્વરૂપ આધ્યાત્મિક કોટિનું છે. અધ્યાત્મવિચારણામાં સહાયભૂત થાય એવી ટૂંકીનોંધ માત્ર એમાં હોઈ 'સાગર'ની તાત્ત્વિક વિચારણાનું સ્વરૂપ સમજવામાં આવશ્યક નીવડે છે.

સૂફીવાદના પુરસ્કર્તા સાગર સાચા સૂફીનું લક્ષણ આપ્રમાણે દર્શાવે છે. *Sufi is the child of the Present.* સૂફીવાદ અને વેદાન્ત વચ્ચેનો સમન્વય કરતાં 'સાગર' બીજા એક નોંધમાં જણાવે છે કે : "વેદાન્તના જ્ઞાનને સોમલની સાથે સરખાવી શકાય, સૂફીવાદ પણ પ્રેમ અને પ્રેમભક્તિ પછી જ્ઞાનને પરીણામ તરીકે - અંતિમ સ્થિતિ તરીકે જાહેર કરે છે". ૧૯૯

વડઝવર્યના એક અગ્રેણ અવતરણમાંથી સૂફીવાદની પોતાની ભાવનાને પ્રિય એવું એક અવતરણ 'સાગર' આપ્રમાણે નોંધે છે : "જો પ્રેમની વિજયવંત જ્યોતિ આપણને દોરે છે અને આનંદ પોતે જ આપણી સધરતા છે તો આપણા દિવસો સુખમય અને સાંતીમય હશે જ". ૨૦૦

નરસિંહ, અખો, પ્રીતમ, મીરાંબાઈ વગેરે ભક્તોનું દ્રષ્ટાંત આપી તા. ૨૬ ઓગષ્ટ, ૧૯૧૪ની નોંધમાં સાગર પોતાની અધ્યાત્મસાધનાના

૧૯૯. એજન, પૃ. ૬

૨૦૦. 'સાગર'ની વિચારણા - ત્રિતીયાંક, પૃ. ૧૦

માર્ગનો નિર્દેશ કરતાં સ્પષ્ટ નોંધે છે કે આ બધાંયે પોતાનું
લક્ષ્ય બિંદુ સકિતનામાર્ગથી સિદ્ધ કર્યું છે. અખાને ગુજરાતના લકતોમાં
ગણાવે છે અને અખાના ગુરુ બ્રહ્માનંદ પાસેથી અખાને પ્રાપ્ત થયેલો
ગુરુમંત્ર પણ એક નોંધમાં ટાંકે છે.

મુનિકાર બ્રહ્મ નિરાકાર રામ,

રામ, કાયા કાશી, હૃદયસ્નાન,

જ્યો તિસ્વરૂપ આત્મધ્યાન, તત્ત્વ નિરંજન રામ,

ત્રિભૂવન વ્યાપી તારકરામ, તન ત્રિવેણીમાં ન્હાવું,

સોહ બ્રહ્મમાં સમાવું. ૨૦૧

બ્રહ્માનંદે પોતાના શિષ્ય અખાને આ મંત્ર આપ્યો હતો એનો
કોઈ આધાર ટાંકયો નથી પરંતુ અખાની પ્રણા સિકાનું શ્રી ભગવાનજી
મહારાજ (કહાનવા બંગલો) પાસેથી એમને પ્રાપ્ત થયેલું હસ્ત લિખિત
સાહિત્ય અભ્યાસ માટે હિમાલય લઈ ગયા હતાં. આ સાહિત્યના
અભ્યાસમાંથી આ માહિતી સાંપડી હોવાનો પૂરતો સંભવ છે. જો
આ માહિતીની સત્યતા સ્વીકારીએ તો અખાના ગુરુ બ્રહ્માનંદ
વિષેની શંકાનું પણ નિરાકરણ થઈ બચે છે. આ નોંધને અંતે 'સાગર'
લખે છે કે પ્રત્યેક પળે આ જ મંત્રનું ધ્યાન કરવું એ પ્રમાણે એમના
ગુરુદેવની એમને આજ્ઞા હતી. અખાની ગુરુસકિત પણ એના સમયમાં
અપ્રતીમ હતી. ૨૦૨ અખાના દ્રષ્ટિ દ્વારા 'સાગર' અનન્ય ગુરુસકિત પર
પણ ખૂબ ભાર મૂકે છે.

'સાગર'ની અધ્યાત્મ વિચારણા પર મસ્નવી અને ગુલશને રાઝની સીધી
અક્ષર છે. કેદખાનામાંથી છૂટવા માટે ઢોંગ કરનાર સોદાગરના

૨૦૧. 'સાગર'ની વિચારણા, તૃતીયાંક, પૃ. ૩

૨૦૨. એજન, પૃ. ૪

પોપટની વાત ટાંકીને સાગર સમજાવે છે કે સાચો ભક્ત જગતનો ત્યાગ કરતો નથી પણ અદરથી મનને પકડીને ભક્તિમાં લીન બની જાય છે. એટલી બધી લીનતાથી તે જીવન ગાળે છે કે બીજી બધી દુનિયાદારીને તે નકામા જેવા ધાય છે. અને દુનિયાદારી એમને તજ દે છે. ૨૦૩

કબીરનું અવતરણ ટાંકીને 'સાગર' આ જ સિદ્ધાંત જુદીરીતે બીજી એક નોંધમાં સમજાવે છે : "મનને પકડીને આત્મામાં ઓગાળીને સ્વરૂપમાં કાયમ માટે લીન થાવું બધું પ્રભુમય છે તેમાં ભળી જવું આ એક જ વિચાર હમ બ હમ અગ્રત રહે તો નકામું બોલવાને અવકાશ જ ક્યાં રહે ? પ્રભુ વગર બીજું જોવાને આંખમાં જગા જ ક્યાં રહે ?". ૨૦૪ લાક્ષણિકશૈલીમાં 'સાગર' કહે છે કે પરમાત્મા જેને અહીં ઓગાળવાનો ધધો શીર સાટે કરવો છે તેણે તો આ પળે પળે મનન કરવાનું છે. ૨૦૫

'સાગર'ની વિચારણા ચતુર્થાંકમાં પ્રેમના અતિમસ્વરૂપ - "વા સિદ્ધે હકક" - "બકા બાદ ઉલફના"ની સ્થિતિનું નિરુપણ કરતાં 'સાગર' કહે છે કે : "માશૂકના અજબ નૂરમાં આશકનું ગુમ થઈ જવું એ ઈશકની આખિરની દશા છે. એ હાલમાંતો આશક બને ઈશક બને છે. ઈશક બને છે એટલે ખૂદ ખૂ શુભી બને છે". ૨૦૬ ભગવદ્ગીતા માં મનને જીતવા માટે વૈરાગ્ય અમે અસ્થાસ પર ખૂબ ભાર મૂક્યો છે. 'સાગર' ભગવદ્ગીતા અને સૂફીવાદ વચ્ચેનું સામ્ય આપ્રમાણે દર્શાવે છે :

૨૦૩. એજન, પૃ. ૬ : ૨૦૪. એજન, પૃ. ૧૩

૨૦૫. એજન : ૨૦૬. "સાગર'ની વિચારણા," ચતુર્થાંક,
પૃ. ૬

"જારો વિરાગ ઉપજે ત્યારે ભક્તિને જ્ઞાન વણ-તેડયાં હાગર થાય છે. સૂકીવાદ કના કના કહિને વિરાગનો ઉપદેશ કરે છે". ૨૦૭

નારદભક્તિસૂત્રના બીજા અને ત્રીજા સૂત્ર - તે કોઈમાં પરમપ્રેમરૂપ છે અને અમૃતસ્વરૂપ છે તો નિદેશ કરી તા. ૧લી નવેમ્બર, ૧૯૧૪ની નોંધમાં 'સાગર' ભક્તિ અને સૂકીવાદ વચ્ચેનું સામ્ય પણ દર્શાવે છે : "કોઈમાં આ શબ્દ સૂકીવાદને પુષ્ટી આપે છે. ગમે તો ગુરુ માં કે ગમે તો કોઈ "પયગમ્બર"માં કે ગમે તે કોઈ અદ્રશ્ય Ideal માં કે ગમે તો કોઈ પ્રિયમાં પ્રિય (Bean Ideal) મૂર્તમાં ભક્તિ એટલે પરમ પ્રેમરૂપ, અમૃતરૂપ - ક્ષીનતા". ૨૦૮

અનતવાદ અને સૂકીવાદનો સમન્વય કરતાં 'સાગર' બીજા એક નોંધમાં રખીયાનું દ્રષ્ટાંત આપી સમજાવે છે કે : "હુઃબ કે ચિતા બંને જ વધાપુત્ર જેવી વસ્તુઓ છે. મને એટલે અજ્ઞાનના અધકારે ઉટંગ ઉભી કરેલી ભ્રમણાઓ છે. સૂકીઓ તો બધી હાલતમાં મૌન ઉડાવનારા જ મસ્તો છે". ૨૦૯ ૩૧સેપ્ટેમ્બર ૧૯૧૭ની અંતિમ નોંધમાં સાગર અનતવાદનો સિદ્ધાન્ત લાક્ષણિકશૈલીમાં આપ્રમાણે સમજાવે છે : "જેનું મન મર્યું છે અને જે પોતાનું હમેશનું જીવન પૂર્ણ પવિત્રતાથી અને તદ્દન આસ્થિકિત-રહિત ગાળે છે તે તદ્દન નિર્ભય છે. જેની ઇચ્છામાત્ર શમી ગઈ છે. તેને તો સ્થળ કે સમયનું બંધન જ નથી". ૨૧૦

પરમાત્મપ્રેમ ધ્વારા વાસનાક્ષય - મનોનાશ અને સ્વાનુભવ - સાગરની આત્મસાધનાનો માર્ગ સમજાવતી આ નોંધ સાથે વિચારક તરીકે સાગરનું દર્શન પણ પૂર્ણ થાય છે. પ્રભુપ્રેમને નશે તે તો સદાય

૨૦૭. એજન, પૃ. ૪ : ૨૦૮. એજન, પૃ. ૫

૨૦૯. એજન, પૃ. ૬ : ૨૧૦. એજન, પૃ. ૨૬

ચક્ર્યૂર જ છે. તે સુખી છે એટલું જ નહીં પણ સર્વસુખનું મૂળ - પરમાત્મા સાથે તે ગણેદ અનુભવે છે. શાશ્વત સુખ, શાશ્વત પ્રેમ અને શાશ્વત આનંદ તેનો જ છે. એના જીવનના કોષમાં દુઃખ, દિલગીરી કે મૃત્યુ જેવા શબ્દો છે જ નહીં. ૨૧૧

'સાગર'ની વિચારણાના આ પરિચયાત્મક અભ્યાસ પરથી પ્રતીત થશે કે સાગર ની ડાયરીમાં સ્વતંત્ર વિચારક આત્માનુભવી કોટિના સંતપુરુષની આ આર્ષવાણી છે. "સાગર"ની વિચારણા આ પ્રકારના અધ્યાત્મવિષયક સાહિત્યનો સુંદર નમૂનો છે. 'સાગર'ની આત્મસાધનાને સમજવામાં પણ "સાગર"ની વિચારણા સહાયકૂત બને છે. અને ગુજરાતની અલ્પસંખ્ય 'ડાયરીઓમાં' વિશિષ્ટ પ્રકારનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરે છે.

"સાગર"ની વિચારણાની તાત્વિક સમીક્ષા સાથે ગદ્યલેખક તરીકે સાગર નું મૂલ્યાંકન પણ પૂરું થાય છે. "સાગર"ની પત્રરેષા"ના પત્રલેખક તરીકે ગુજરાતી ગઝલિસ્તાન તેમ જ કલાપી અને અખાના સંપાદનોના સંશોધક તરીકે, સંવાદલેખક તરીકે, તંત્રીલેખક તરીકે તેમ જ વિવેચક - વિચારક તરીકે સાગર નો ગુજરાતી ગદ્યસાહિત્યમાં મહત્વનો ફાળો છે, એ જોઈ શકાશે. "સાગર"ની પત્રરેષા" ધ્વારા અવધિન ચિંતનાત્મક ગદ્યકારોમાં સાગર પોતાનું સ્થાન પ્રથમ હરોળમાં પ્રાપ્ત કરી લે છે એમાં સંકા નથી.